

3
Россияның
Маадыры

6

“Тыва
Ломоносов”

7

Кызыл -
найысылал

15

Шамиль
Седен-оол

ШЫН

Тускай үндүрүлгө

№23
(18298)

2013 чылдың
ФЕВРАЛЬ 23,
суббота

садар өртөз хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Ада-чурттуң
камгалакчызының
хүнү-биле!

ЭР КИЖИНИҢ АТ-АЛДАРЫНЫҢ КОДЕКИЗИ

1. Сен бурунгу чаагай сеткилдиг чоннун
галы сен, ынчангаш төлөп чок чорук кылып
е чок дээрзин кажан-даа, каяа-даа утпа.
унун төрөл салгалыңны билир болгаш
тып чор.

2. Бодунун чонунун болгаш булуңунун
тын, чаңчылдарын, культуразын болгаш төө-
үн өөрөн, ол билиглер сээң сагыш-сеткилиңни
кыглаар, сүлдөңни бедидер, берге үелерде
тү немээр.

3. Бодунун угаан-медерелиңни болгаш күш-
ырыңны доктаамал сайзырат. Кадыкшылды
ыктырар болгаш быжыктырар херек,
алыг чаңчылдарга алыспа, бодунун өндүр
өгбелериңге төлөптиг бол.

4. Ажылды бодун кыл, күш-ажылды хүндүлө,
е кижиниң өнүгүзүнчө хол сука.

5. Өске кижиге кажан-даа адааргава. Бир
с езулуг кижиге болзуңза, ону бодунун
ил-херзээң-биле, чаагай үүлөң-биле бадытка.
елерниң чедишкенин үнелеп өөрөн.

6. Кымның-даа сөөк-язызын болгаш
үлгезин куду көрбө, ооң-биле чергелештир
унун өгбелериңниң чүдүлгезин хүндүлөп

7. Чоргаар болгаш шынчы, күштүг болгаш
гай сеткилдиг, дуза кадарыңга кезээде
ен бол. Бичиилерни хумагала база камгала,
гларны, ылаңгыя сеңээ амыдыралды чаяаган
иенни, хүндүлөп база дыңнап чор.

8. Бодунун өг-бүлөңниң, бодунун ызыгуур
галыңның адын болгаш алдарын сыкпайн
сээң ажил-херзээңден чүглө сени эвес, сээң
уну база үнелээр апаар.

9. Өгбелерниң чагыын дээди даңгырак
дыр хүлээп ал, алыс шынны шынгадып
эр кижиниң өндүр улуун кажан-даа ооң
шыдалдыын эвес, а ооң өг-бүлөңниң,
уну болгаш Ада-чуртунун мурнунга
ысалгазындан үнелеп чораан.

“ДЕНТА” ДИШ ЭМНЕЛГЕЗИ ЧАЛАП ТУР

диштерни эмнээр,
ооң хевирин даштыкы материалдар-биле улгаттырары
болгаш каттап тургузары,
диш аарыын наамдадыры,
кариести болгаш өске-даа аарыгларны тодаралдыры.

Адрес: Кызыл хооран, Каа-Хем кулунчу дунда № 2, парк
дунда, “Монгулек” аалчылар чуртгаар черге диш
эмнелгези турган чер.

Ажылдар шактары: 10.00 - 17.00 шак.
Дыштаныр хүн - воскресенье

Таварчыгай барма ботур, зычса-биле сумелзекени дээр.
Лицензия 27.07.2011 ч. № 17-01-000014. ТР-де Ажыл-чурттуң чонун камгалаары
лаңгештирелдин болгаш хайраарының талаты-биле алган.

ДАЙНААР СААТ

Тел. 8-923-268-91-59

ОСКАДО Полиграфическая и сувенирная продукция

Грамоты, календари,
футболки,
пакеты,
значки,
ручки

с фирменной
символикой

ул. Тувинских Добровольцев, 13, офис № 4.
тел.: 3-33-34

Редакторнун колонказы

Хүндүлүг,
номчукчуларымыс!

Редакторнун сөзүгүлели-биле чаңгыс бодум бодалдарым эвес, а бүдүн чогаадыкчы коллективтин үзел-бодалын, чогаадыкчы дилээшкннерин илередип тузарымны дамчыдыксал тур мен.

Хөгжүм бөлүүнүн дирижеру чараш, чаңгыс аай, тааланчыг аялганы дыңнакчыларга чедир дээни-биле бир дөмей, редактор кижини номчукчуларынга чараш чүүлдерни чедирер дээш доктаамал чогаадыкчы дилээшкннер-биле ажилдаар.

Шынап-ла, шаг-шаа-биле гурбас. Үениң дүрген өскерлип гурар маңындан чыдып калбас дээш хоочун солун «Шын» мурчуку одуругнун чыскаалынга деңнежир сорулгалыг чаа аргалар-биле ажилдап эгелээнивисги номчукчулар эскерген боор. 50 хүн силерниң бажыңыңарда аалдап келген чаа, өңнүг, ылын хемчээлдиг «Шын» — тускай үндүрүлгө бистиң чаа эгелээшкннеривис бир хевирдир. Мындыг тускай үндүрүлгелер айда чаңгыс катап (сөөлгү зторникте) чырыкче үнер.

Тудуп орап бо солунуңар иштинден база бир солунну тып алыр силер, номчукчу. Ооң ады — «Кызыл — найысылал». Бо калсырылга солун — найысылал Кызылывыстың үндезилетинип тургустунганындан бээр 100 харлаан юбилейинге тураскааткан база-ла үндүрүлгө-дир. Ынчангаш силерни чаа-чаа эгелээшкннер, солун чүүлдер-биле өөртүр дээш үстүнде би-жээн деңнелгеде ышкаш, чараш аялга бараалгадып турар хөгжүм удуртукчузу-биле бир дөмей, «Шын» солуннун коллективиниң, каш муң санныг номчукчуларының хей-аңдын көдүрүп, силерге бараан болуру — меңээ канчаар-даа аажок улуг харысалга.

Хүндүлүг хоочуннарымыс!

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр силерге изиг байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. «Шынның» кандыг-даа даалгаларын күүседип, кадыр-берт, узун оруктарны кыштың соогунда-даа, чайның изинде-даа шыдамыккайы-биле эртип чораан силер. Демир-үжүүңерден үнген амыдыралчы, ажил-ишчи чүүлдеринер солунуус арыннарынга парлаттынып келген болгаш төөгүдө балалбас ис болуп артканы өөрүнчүг. Дайын шөлүңе солдаттын холдан салбас чыдазы дег, часпас адар аңчының идегелдиг боозу ышкаш, солунчуларның демир-үжүү чыдып каап болбас чөпсээ болгай. Шынап-ла, ону кажан-даа салбайн, хүннүн чу-гула айтырыгларын шийтпирлежир солунчу мергежиликтерге шынчы болуп артарыңарны күзедивис. Аныяк ажилдакчыларны деткип, арга-дуржулганыңарны үлежип, редакцияга кээп, чагыг-сөзүңерни берип чорууруңар дээш силерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Хүндүктел-биле, кол редактор Инна ДАМБА-ХУУРАК.

ТӨРЭЭН ЧУРТУН КАМГАЛААРЫ – ЫДЫКТЫГ ХҮЛЭЭЛГЕ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр байыры Тыва Республиканың Чазааның мурнундан болгаш бодумнун өмү-нээмден чүректин ханызындан чедирип тур мен. Төрээн чер-чуртун камгалаар ыдыктыг хүлээлге — Россияның хамааты бүрүзүнүн ыдыктыг херээ-дир. Ону ынчаар медресе хүлээп ап чоруур аныяктарның саны чыл санай көвүдөп турар. Бистиң Ада-чуртувустун хей националдыг чонунун ол хүлээл-

геге бердингенин тулчушкун шөлдеринге дайынчы тиелелгелери болгаш тылга эрес-шудургу күш-ажылы-биле өгбелери-вис маадырлыгы-биле хей удаа бадыткап келген. Оларның аразындан дириг херечи-зи — тыва эки турачыларның бирээзи, маадырлыг эневис Вера Чүльдүмовна Байлак бодунун бедик үлегер-чижээн көргү-зүп, арат ажил-херээн уламчылавышаан бистиң аравыста чурттап чорууру өөрүн-чүг. Дайын-чааның каржы чылдарын чурт-тап эрткеш, тайбың үеде база ажил-иштиң мурнуку одуруунда чорууру бистерге дыка улуг өөредиглиг дээрзи чугаажок. Шак-ла мындыг чижектерге даянып, адаларның болгаш кырган-адаларның салгалын улам-чылавышаан, өгбелериниң маадырлыг чыл-дарының үлегеринге россияжилерниң чаа-чаа салгалдары кижизиттинип чоруур.

Төрээн чуртту камгалаары чүгле шериг албан-хүлээлгезин эрттирип каары-биле кызыгаарлаттынмас. Төрээн чер-чуртунга ынак кижини бүгү назынында ону камга-лаарыңа белен болур. «Ада-чуртту камга-лаар» деп мергежил бар болгай. Ол дээр-ге янзы-бүрү талаларлыг, нарын тургузуглуг, хей санныг кижилерниң хүн бүрүдө кылып чоруур ажылы-дыр. Бо хүнде Россия Фе-дерациязының Камгалал яамызының са-йыды, Россияның Маадыры, бистиң чаң-гыс чер-чурттувус Сергей Күжүгетович Шойгу дээр-ге кайы хире онза чоргаарал-дыр! Чоргаарал-биле катай бистерге улуг харысалга база онаажып турар. Ындыг

бедик эрге-дужаалда төлөтти-биле ажил-дап чоруур чаңгыс чер-чурттувусту эки ажил-херектеривис-биле, чедишкнниг бу-рунгаар чүткүлүвүс-биле, патриотчу кижини зидилгениң деңнелин бедик тудуп, туруш-туг мөзү-шынарымыс-биле деткиир ужурул-тук бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының фронт-ларынга тыва эки турачыларның маадыр-лыг чоруктары, Афганистан дайыны-ның болгаш делегей терроризминин күштеринге удур «изиг точкаларга» дайын хөдөлүшкннериниң киржикчилериниң сыныш чок чоруу Ада-чуртка бараан болу-рунун көскү үлегер-чижээн көргүспүшаан, амыдыралче чаа кирип турар аныяктарга өөредиг болуп артып турар.

Республиканың бүгү чурттакчылары-га быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү болгаш чедишкннерни, тай-бың дээрзи күзедим!

Армияның болгаш флоттун хоочунна-рынга, Ада-чуртун камгалаар мергежилди шилип алганнарга, бүгү шериг албанныг-ларга, бистиң Төрээн чуртувустун айыыл чок чоруунун камгалалында турар бүгү кижилерге онзагай байыры чедирип тур мен! Чиик эвес дайынчы хүлээлгеге чедиш-кннерни, аас-кежикти, кадыкшылды бол-гаш чаагай чүүлдерни силерге болгаш си-лерниң чоок кижилеринерге күзедим!

Байырлал-биле, эргим өңүктөр!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Дайынчы кырган-ава, малчын ишчинин чагыы

Мен, Вера Чүльдүмовна Байлак, тыва эки турачы, дайын киржикчилеринден дың чаңгыс дириг артып калган кижини болганымда, дараазында чүүлдерни чазак-чагыргага, арат-чонумга, ажы-төлүмге ча-гып, чугаалаксадым.

Үениң маңының дүргенин кижини кайгап ханмас, 90 харлап турар улуг назылыг кижини-дир мен, уругларым, бо назыным иштинде чүнү көрбээн, чүге та-варышпаан дээр силер, мени.

Чүнүң-даа мурнунда бүгү-ле тыва чонумга үнүп келген Чылан чылының Шагаа байыр-лалы-биле изиг байыр чедирип база ол ышкаш Ада-чурттуң камгалакчызының хүнү — фев-раль 23 таварыштыр бүгү-ле амылыг чүүлдерге кадык-чаа-гай болурун, аас-кежиин кү-зээр-дир мен. Тывавыстың оол-дарыңа чуртувустун төлөптиг камгалакчылары болурун, езу-луг-ла эр хиндиктиг кижиниң адын оскунмайн, эр адынга ээ болуп, быжыг туруштуг, бү-дүштүг болурун база аас-ке-жиин күзээр-дир мен.

Узун назынның болгаш кадыкшылдың чажыды дыка бөдүүн-не болгай: күш-ажылга ынак болуру, арага деп ажыг сугну ишпези, таакпы деп кара кузуну тыртпазы дээрзин силер бүгүдө чагып тур мен.

Кижини бүрүзү бодунун амы-

дыралының дарганы, кижини боду ажил-амыдыралы дээш, төрээн Тыва дээш кызымак-кай, сагыш-сеткилдиг ажилдап-ла чоруур болза, ынчан шупту-ла чүүл аайлажы бээр деп чагыр-дыр мен.

Тыва кижиниң байы — ажы-төлүмүсү бодувустун чижээвиске кижини-дир, соң даартагы амыдыра-лывыстың езулуг ээлери болурун чедип алыр деп бодаар болзувусса, арагага, таакпыга сунду чок кылдыр, эртем-би-лиглиг, чырык угаанныг бо-лурунче өөредир болзувусса эки. «Эртем чокта, эртен база дүн» деп мерген чугаа анаа-ла черден үнүп келбээн-не бол-

гай.

Мен он ажы-төлдү өстүрүп, амыдыралга сонугалдыг, Ты-ваның база төлөптиг кижилери кылдыр кижизидип каанымга чоргаарланып чор мен.

Бир кол чугаалаксаан чүүлүм — Тыва Республиканың Баштыңы, улуг Даргавыс Шолбан Валерьевич Кара-оол төрээн чуртувусту шын орук-би-ле удуртуп-баштаарыңа үениң негелдези-биле дүүштүр ажил-дап чоруур, аныяк, күш үе-зинде шыырак удуртукчу деп үнелеп, мени дээш сагыш чо-вап, дузазын кадып чорууру дээш четтиргеним илередип, моон-даа соңгаар чымыштыг, харысалгалыг ажылынга че-дишкннерни күзээр-дир мен.

Дараазында, мен шериг ал-банынга хамаарылгалыг кижини болганымда, Тывавыстың хо-вар огу Сергей Күжүгетович Шойгунун күчүлүг Россиявыс-тын Камгалал яамызының сайыдынга томуйлаткаш, үре-түнелдиг, чонунга чоргаарал-дыг ажилдап чорууру мени канчаар-даа аажок өөртүп чо-руур.

Оруун ак, ажил-херээң бү-дүнгүр-чогунгур-ла болзун, ог-лум Сережа!

Маадыр ие, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну бол-ганымда, силерге, өзүп олурап салгалга, чагыым — делегей-ге тайбыңны камгалап када-

галаңар!

Чөөн-Хемчик кожуунун ча-гырга даргазы Байбек Надажал-ович Монгушту база кожуунун Төлээлекчилер хуралының баш-тыңы Александра Хаяевна Дон-гакты онзалап демдегледим. Төрээн кожуунуус дээш уйгу-дыш чок ажилдап, эки чүүлдер-ни кылып чоруур даргаларымы-стың амыр эвес ажил-ижинге чедишкннерни күзедим.

Мээң сеткилимни канчаар-даа аажок өөртүп, төрээн чур-тунун адын камгалап, делегей чергелиг маргылдааларга каш-дакпыр чемпионнаан Хайыра-кан суур чурттуг спортчу, мөге оолдарым Чечен-оол Монгуш-ка, Мерген Монгушка база Опан Сатка ам-даа чедиш-кннерлиг болурун, сүт дег ак орукту йөрээп күзедим.

Аныяк-өскөн бо оолдарга деңнежип, күш-дамыр сайзы-ралынче кичээнгейни углап, хостуг үезин бичии-даа халас эрттирбейн, ажыктыг чүүлдер-же угландыраарынче кыйгырап кижини-дир мен.

Бис, дайынның хоочуннары, хосталганы база хамаарыш-пас чорукту бодувустун, чаңгыс полкта эш-өөрүмнүн амы-тыны-выс, ханывыс өртээ-биле чедип алган бис, ону үнелеп, оларның тураскаалынга төлөптиг болу-нар.

Ак-көк, тайбың дээр-ге ал-дын хүнүвүс чайнап чорзун, дайын-чаа, айыыл-халап кажан-даа турбас болзун!

ВЕРА ЧҮЛЬДҮМ.

Б.Кенин-Лопсан,
Тываның Улустун чогаал-
чы, төөгү эртемнеринин
тору:

«ШЕРИГ ХЕРЭЭ — ЭР КИЖИНИН ХЕРЭЭ, АТ-АЛДАРЫ-ДЫР»

Февраль 23-түн байырлалын мен
шагда-ла билип алган мен. Ынчан Ча-
даанага школага өөренип турган мен.
Шериг хүнүнүн байырлалы деп бүгү
школа хөлзеп, аңаа белеткенип чоруп
турганывысты сактыр-дыр мен. Ын-
чан бистиң класывыс башкызын Ал-
дын-оол башкы дээр турган. Сөөлүндө
ону Алдын-оол Хомушку Сайынович
дээрзин, эң хүндүктелдиг улуг башкы,
ертеден-дир деп билдинген болгай.
Ол Тываның бир дугаар дээди өөре-
илге черинин ректорунга хөй чылдар-
а ажилдаан.

Бир катап
февраль 23-те
школавыска Мос-
квадан улуг аал-
чы келир дей бер-
ген. Мен ынчан
өөрком (өөреник-
чилер комитеди)
даргазы турган
мен, чүге дизе
өске өөрүмден
хар-назыным улуг
турган кижидир
мен ийин. Башкы-
ыстин класстың оолдарын чыып алгаш,
маргылдаазы эрттирген. Ынчан мен ка-
диктиг мен, тускай спортчу хеп-даа чок
ол-ла хептеривис-биле хаактап халчып
вус. Мен ындыг кончуг-даа халый албас
мен, эң-не маңнаар эживис Бүрүнсот
жи турган.

ндүлүг аалчыны Бора-Булак ховузу-
дан барып уткуп алдывыс. Ону Ци-
чогаалчы дээр чораан, сөөлүндө ону
аглыг Степан Петрович Щипачев деп
алганывыс ол. Москвадан келген улуг
чыны бир тыва кижиге үдөп чоруур бол-
тыва кижиге аажок орустаар. Бис ынчан
дыл билбес турган бис. Очулдурукчу
и улус Бүрбү башкы дээр болган.
нде билип алганывыс үдекчилеп чо-
жики Сергей Бакизович Пюрбю чогаал-
ган.

Щипачев холунда хензиг дептерчигеш
ют) тудуп алган, оон шүлүктөрүн ном-
рар мындыг. Очулдурукчу ол дораан-
лдуруп турар. Дыка сонургал дыңнап
ывысты утпаан мен. Бистиң класс оол-
дан ийи кижини шилип алдылар: мен
Сувакптити. Иелээ шүлүктөр бижири,
солунга парлаар турган улус бис. Мен
аалчының оң талазынга ордум, эжим
й талазынга орган. Улуг чогаалчы-би-
уражылга мээң амыдыралымга аажок
лдарлыг болган. Ол ужуражылга улуг
ыыялыг болган. Мээң чогаалчы болуп
леттинеримге Пюрбю чогаалчы биле
Щипачев канчаар-даа аажок улуг
у ойнаан. Чогаалчы мергежилди шилип
ым-даа оларның ачызында деп бодаар
ыналдыр шериг хүнүнүн байырлалы
урбас болуп, сагыш-сеткилимге таңма-
арткан.

шагда шериг машина-техника-даа
сайзыраан чүве-дир. Аныяк оолдар
ы башкарып өөренир херек. Эр хин-
кижи оран-чуртту камгалаар, ок-боону
е чүктээр кылдыр чаяаттынып
түнген болганда, тайбың херээнге ол
ү-биле бердинер ужурулуг. Тайбың хе-
эр кижиниң херээ-дир. Шериг херээ
луг эр кижиниң ат-алдары-дыр.

ыяк эр кижиге Ада-чуртун камгалаар
се чакындан тура белеткенир херек.
ачылар ортузунга шериг херээнге тер-
классты, тергиниң школаны илередир
лдааларны удаа-дараа эрттирери чу-
Россия Федерациязының камгалал са-
тыва кижиниң төлү болганынга канчап
рланмас бис. Сергей Күжүгетович
дан үлегерден алыр херек.

РОССИЯНЫН МААДЫРЫ

Тыва чон эр кижини сүлдөзү бе-
дик, олулар чери өгнүң дөрү, сөглээр
сөзү чаңгыс, өг-бүлениң эр ээзи,
чөлөнгийжи, азыракчызы, ажы-төлдүң
адазы деп өрү көөр, хүндүлээр езу-
чаңчылын бо хүннерге чедир сагып
чоруур. Ол бүзүрелдин эң онзагай
бол, берге үүлөзи эр кижиниң ыдык-
тыг хүлээлгези — Ада-чурттуң кам-
галакчызы боору.

Россияның Президентизи В. Путин 2012
чылдың ноябрь 6-да Сергей Күжүгетович
Шойгу Россияның камгалал сайыды кыл-
дыр томуйлаар дугайында Чарлыкка ат сал-
ганын билир бис.

Февраль 13-те чаа эрге-дужаалга олурга-
нындан бээр чаа сайыт 100 хонук болганын
барымдаалааш, журналистер болгаш анали-
тикер ханы сайгарылгазын уламчылааннар.
Баштайгы айтышкыннар, чарлыктар, сургак-
чылаашкыннарындан шериг албанынга кан-
дыг өскерилгелер болурун, угланышкыны
кайнаар баарын даап бодаан бодалдар хөй.
Россияның Маадыры, оттуң, сугнуң болгаш
чес хоорзаларның шылгалдазын төлөптии-
биле ажып эрткен политик чурттуң Камгалал
ямызының удуртулгазы чажыт самчыгдал-
дар үүлгединге каразыттырып турда чаа
албан-дужаалга келгенин база сактып кээ-
лиңер. Чаа сайыт кандыг шийтпирлер хүлээп
аарын сонургал турганнарны С.Шойгунуң
чугаазы-биле таныштырага мындыг: «Рос-
сияга бүгү тала-биле чогумчалыг тургузулуг
болгаш амгы үениң дээр дээр дериг-херек-
сели-биле чепселгенге армия херек. Чурттар
аразынга экономиктиг болгаш политиктиг
чөрүлдээлери шийтпирлээрде шериг күжү
ажыглаары ам-даа уламчылап турар. Кызы-
гаар чоогунда кожа чурттарда дайын-чааның
«изиг точкалары» бар апарза, Россия Феде-
рациязынга шериг айылы база туруп кээп
болур» (Москва, январь 26. Шериг эртем
академиязының хуралы). «Россияның шериг
заводтары Камгалал ямызының талазындан
улуг хемчээлдиг чагыглары күүседиринге
белен турар ужурулуг. Эң-не кол билип алыр
чүүл — Чепсектиг Күштерниң дериг-херек-
селин чүмү-биле чаартыр сорулгалыг моон
мурнунда туруп көрбээн программаны күрү-
не хүлээп ап турар-дыр. Ол бүгү чаа техника-
ны, системаларны хүлээп, шигээдип аарын-
га белен турар ужурулуг бис» — деп, Сергей
Шойгу медеглээн. Камгалал сайыдының бо-

✓ **Сергей Шойгу сөөлгү
цеде Чепсектиг Күш-
терде болгулаан таа-
рымча чок байдалды ча-
вырылдырып, чурттуң
эң күчүлүг албан черин
чогуур ужурулуг бедик
деңгелинге ээлдирип
шыдаан дээрзин анали-
тикер медеглээн.**

далы-биле алырга, Россияның шериг техника
бүдүрүп үндүрер заводтары даштыкы чурт-
тарның шериг күштериниң хандырылганында
бар техникадан артык шынарлыг дайынчы
машиналар-биле россияжи армияны хандыр-
ган турар ужурулуг. Келир үеде шериг техника
бүдүрүлгезиниң чамдык кезээн улуг үлөтпүр
каттыжышкыннарынга эртем ажылын чору-
дуп, шенелде-хыналдазын эрттирерин база
техниканы бүдүрери-биле дамчыдып бээ-
ри көрдүнүп турар. Даштыкыдан шериг да-
йынчы машиналарны садып алгаш, армияны
хандырып, чепселген болур. Ол дүрген бол-
гаш белен болгу деңг. Ынчалза-даа шеригни
чаа техника-биле эде дерип чаартырда чурт
иштиниң шериг техника бүдүрүкчүлери за-
водтары деткир сорулга-биле чагыгны чурт
бүдүрүкчүлериңе кирип турарын С. Шойгу
онзалап айткан.

Сергей Шойгу чаа эрге-дужаалга олу-
руптага, шериг генералдар шериг албанын

Россия — чер-девискээр, казымал байлактар курлавыры, чонунуң маадырлыг ажыл-
ижи, тиилелгелери болгаш чедишкыннерин төөгүгө алдын үжүктөр-биле кирип бижээн
делегийниң күчүлүг күрүнелериниң бирээзи. Бо хүн, Ада-чурт камгалакчызының хүнүндө,
Россияның Камгалал сайыды, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгуга, чурт-
туң шериг албаныгларынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, Афгани-
стан, Чечен Республика дээш, өске-даа «изиг точкаларга» шериг хүлээлгезин күүседип
чорааннарга, амгы үеде шериг албанын эрттирип турар солдат оолдарывыска «Шын»
солун хүндүктел болгаш чоргаарал-биле тус үндүрүлгени тураскаадып, байыр чедирип
тур.

солдаттар чүгле бир чыл хуусаада эрттирип
турарын эвээш деп санап, ийи чыл кылдыр
узадырып кызыдып турарлар. Ыйыдышкын-
нар турза-даа, солдаттар бир чыл хуусаалыг
шериг албанын эрттирер чурумну амдызын-
да хевээр арттырган. База бир чидиг болуп
артып турар айтырыгларының бирээзи — ше-
риг албаныглары чурттаар оран-сава-биле
хандыраы болур. Тус айтырыгны чаңгыс эвес
удаа шийтпирлээр дээр оралдажышкыннар
турза-даа, шериг албан-хаакчылар аразында
бажың чок улус хөй болуп артышпаан. Фе-
раль 4-те селектор хуралга С. Шойгу 2014
чылдың январь 1-ден эгелеп бажың эвес,
ону садып алыр акшаны бээрин саналдаан.
С.Шойгунуң доктаалы-биле 2013 чылда офи-
цер кадрлар белеткээриниң саны өзер бол-
гаш 15 муң кижиге бээр. Оон мурнунда
дүшкен турган шериг институттарның, акаде-
мияларның курсантылары, дыңнакчыларының
саны катап эрги деңгелге четчеленир-дир.

Шериг хүлээлгезин эрттирип турар сол-
даттарга бирээзи-ле 50 муң рубль өртөктиг
халыырга чиик, соокта чылыг, ишти дүктүг,
шынарлыг пөстен даараан чаа солдат фор-
маны хандырылгаче киригениндан аңгыда,
ораашкын ажыглаарын болгаш халбаңыг
бөрттерни кедерин хораан. База бир чаа
чүүл солдат кижиге 5 эжеш носкини бээр,
неделяда чаңгыс катап чунар эвес, хүн бүрү-
де душтанып чунуп аар таарымчалыг байдал-
ды тургузар дугайында дужаалды үндүргөн.
Шеригден халажып тура, солдаттар чаа хе-
вирниң тускай шериг хевин (парадная фор-
ма) кедип алгаш чанар: чүвүр, китель, хөйлең
болгаш ботинка идиктер.

Сайыттың кичээнгейин шериг медицина-
ның байдалы база хаара туткан: дериг-херек-
сел амгы үениң байдалындан оранчок чыдып
калган, солдаттарга берип турар эмнериниң
өртээ чиик, бөдүүн эмнер бооп турар. Ын-
чангаш С. Шойгу ол бүгүнү сайгарып көргөш,
эмнелгеге херек сөөлгү технологияларның
дээр дээр херекселдерин садып аарынга 1,4
млрд. рубльди үндүрүп бээрин дааскан. Эр-
тем-депшилгениң тергилделиниң өйүндө дег-

диришкынден (пневмония) декабрь-январь-
да Подольск шериг госпитальга дөрт солдат
оолдарның чок болганын сайыт буруу шаап,
РФ-тиң кол шериг эмчизи В. Новиковту са-
гындырып кылгаш, ажылындан хостаан.

Сергей Шойгу сөөлгү үеде Чепсектиг
Күштерде болгулаан таарымча чок байдал-
ды чавырылдырып, чурттуң эң күчүлүг ал-
бан черин чогуур ужурулуг бедик деңгелин-
че ээлдирип шыдаан дээрзин аналитиктер
медеглээн. Шериг албаныглар аразында
Сердюков сайытты халап каапкан дугайын-
да медеэни улуг көдүрүлүшкүнүгү хүлээп
алган. Офицерлер ону бедик мергежилдиг
саң-хөө ажылдакчызы, эки менеджер деп са-
нап, шериг албанынга таарышпас кижиге деп
бодалдылар. Күрүне Думазының айыыл чок
чорук комитетиниң даргазының оралакчызы
Александр Хинштейн: «Ноябрь 6-ны офи-
церлер моон соңгаар февраль 23-түн хүнү-
биле дөмөй байырлаар боор. Ол ышкаш оон
мурнундагы сайытка деңгээрге, Шойгу бедик
чергениң офицер болгаш армия генералы
эргелиг болганы база идиг болган» — деп
чугаалааны база хөйүнү сөглөп турар. Күрүне
Думазының депутаты Лариса Шойгудан пар-
лаалга конференциязынга «Шын» солунуң
журнализи Светлана Балчырын: «Сергей
Күжүгетович чаа ажыл-ижин кайы хире эге-
леп турарыл?» — дээр айтырынга: «Ол кан-
дыг-даа даалга бээр, ону ортумак демдекке
күүседир хөңнү чок, чүгле эки көргүзүлгөр
дээр кызып ажылдаар кижиге» — деп харыы-
ны берген. Хүреш үезинде телефон дамчыш-
тыр Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич
Кара-оол-биле чугаалажып тургаш, Тываның
чонунга чүгле экини күзеп, байыр чедирерге,
улустун өөрүшкү-маңайлыгын! Ат-сураглыг
чаңгыс чер-чурттуунуң төрөөн черинге ынаан,
чонунга ак сеткилдиг бараан болурун дөзеп
өөрензин, чонунуң хүндүлээр, чоргаарларын
төлөптиг оглу болзун дээр хөй-хөй аныяк
өг-бүлелер оолдарын Шойгу деп адап ап ту-
рарлар. Йөрээл доктаал, күзөл бүдөр болзун!

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Чурукту Интернеттен алган.

ЧОН МУРНУНГА ТӨЛӨПТИГ ЧОРУУРУ ЧУГУЛА

Интервью

Февраль 23 байырларын тавыштыр Тыва-Тыва төлөптүг, чонунга хүндүткелдиг, аныяк-өскенге үлгөр-чижек, мазу-бүдүштүг эр кижини дугайында бижир деп даалга алгаш, боданмайн-даа Куулар Дугаржапович Даржаны ишпи алдым. Ол-бүгү назынын-да иштиги теректер шугумунга ажилдап чораан, амгы үеде талажылгада полковник. Бо буян-ныг хоочун ССРЭ-ниң иштиги теректер ямызынын алдарлыг ажилдакчызы, Хөй-ниити чурумунун хайгааралынын талазы-биле тергил ажилы дээш база Владимир Ильич Ленинниң 100 чылын-га «Күш-ажылчы чедишкенин дээш» медальдарнын эдилекчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың ордениниң эдилекчизи дээш, оон-даа өске шаңнал-макталдарын кижини санап четпес. Куулар Дугаржаповичиниң бажыңыга чеде бээримге, ол мени өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, дөрже чала-ды.

— Куулар Дугаржапович, силерни көргө дика-ла өөрүчү-дүр, биезги хевээр шимченгир, чинк-сергек, чугаа-сооттут. Силерни улус көргөш, 81 хар-лыг дээрже бүзүрөс боор аа. Аныяк-өскенге чагы-даа болур боор, амыдыралда эр кижини черле бодун канчаар алдынып чорза экил?

— Чүнү-даа мурнунда эр кижини бодунун төрзүн чуртунун мурнунга кончук улуг харысалгалыг. Ол Ада-чуртунун камгалакчызы болганда бодунга негелдези бедик болур ужуруг. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апаргаш, эр кижини ажилдаар, чон мурнунга бодун төлөптүг алдынар, бот-идепкейжи болуру чугула. Кажан эр кижини бодун төлөптүг алдымас, аажы-чаңынче, кылып чоруур чүүлдеринче кичээнгей салбас, багай талаже тыртылар болза, өг-бүлелинче ол аартык болу бээр. Кандыг-даа омактыг чонун аразында ындыг улус база бар болгай. Долгандыр турар нитилелден өөренир, чүвениң экизин, чаражын, эки түңнелдин көрүп тургаш, ынаар сундулаар. Эң-не кол чүве, хей-аъттыг, сергек-орлан чоруур. Мен бичини чорумда ачам, кырган-ачам, кырган-авам мынчаар чугаалаар: «Оол уруг отка-көске дүшпес болза, орлан-чипени, эр-

жуун, сумуларында эр хиндиктиг чонун чыыжын эрттирип турар болгаш тус черлерде ада-лар чөвүлелдерин тургускан. Бо ажил 2 чыл улай чоруп турар, оон түңнелин кандыг деп санаар силер?

— Адалар чыыжын республикада эрттирип турары аажок чүүлүг. Чыышты бир дугаар, ийн дугаар-даа чыл эрттирип турда, аңаа сөс ап, илеткел кылган мен. Эр кижини күш-ажылга хандыкшылдыг, бодунун четпестерин ап октаар, бурунгаар эки чүүлдерге чүткүлдүг болур деп ынчан-на чугаалаан мен. Кижини бодун боду кижизитпес болза хоржок, ол-ла хевээр четпестери-биле артып каар болгай. Амгы үеде солун-сеткүүл, радио-телевидениеде дыңнаарга «Арага-дары ишпелер!» деп доктаамал чугаалап турары анаа-бир чүүл болу берген. Ийе харын, ол араганы ишпес болза эки чүве-дир, ийин. Ынчалза-даа шуут калбаа-биле көңүс ишпес дээрже база шын эвес апаар. Араганы ижер-даа болза, боданчалыг, өйлүг болур. Кижиниң уруун кудалап келген дижик, кудалары-биле чугаалажып, таныжып-билчип, чүге бичини ижил болбас деп, ол дээрже шаандан тура тургустунган чурум ышкажыл. Азы кандыг-бир кижини чок апарган болза, ону сөөлгү орукче үдээрде араганы чажып, аас дээр. Ам дээрже, кайда-даа дыңнаарга: «Араганы ишпес-ле, ишпес дээр» сактырга-ла, Тывада бүгү чон шупту-ла арагалап-дарылап, халап болуп туруп берген ышкаш. Ону чарлаар-даа болза, бир эпиги, таарыштыр кылыр болза эки дийин. Бо мээң бодалым-дыр. Адалар чыыжын эрттирип эгелзени-биле чер-черлерде эр кижилер эки талаже дыка өскерлип эгелзэн. Бо талазы-биле ажил кожуун-сумуларда эки чоруп турар дээрзин демдеглекседим. Чижээ, Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлыкта пенсионерлер чөвүлели чурум-сагылга дугайында көскү, чедимчелиг ажилды чорудуп турар. Бай-Тайга дээш, черле суму бүрүзүнде ажил эки чоруп турар. Сүт-Хөлге адалар чыыжы эрткенде, аңаа чүгле адалар дугайында эвес, а авалар дугайында, херээжен улустун чедер-четпестерин база чугаалашкан. Үлгөрлиг адалар, өг-бүлелер, иелер дээр ышкаш темаларны мас-салыг информация чепсектериниң көдүрүп турары канчаар-даа аажок эки деп санаар мен. «Азия төвү» деп солунда адалар дугайында бижип турары эки, ынчалза-даа кижини бүрүзүнге айтырылганын чаңгыс аайлыгы шала таарымча чок. Уругну аттынар азы аттынмас бе деп айтырыгга шупту адалар номчукчулардан эпчоксунгаш, аттынмас болза эки деп харыылаар. Ада, ие кижини черле ажы-төлүн аттынар, ой-кый дээр, сургаар, шыңгы чугаалаар болгай.

— Эскерип олурарымга, өрээл бүрүзүнде ханада аът чургу азып каан, шкафта тургузуп каан сувенирлер безин аът дүрүзү. Эр кижиниң сүлдө-сүзү аътта болур дээр...

— Аът-шаандан тура эр кижиниң эң чоок эки. Чингис-Хаан үезинде-ле ыңай-бээр чедерде, аргыжарынга кара чаңгыс сөөртүкчү аът турган. Ылаңгыя тыва кижиге көжер-дүжеринге, тараа-быдаа тарыырынга, сизген кезеринге, ыяш-даш белеткээринге аът чугула херек. Бо буянныг амытан

эр кижиниң сүлдө-сүзүн көдүрүп, оон омур-хевирин каастап чоруур. Ынчангаш аът чуруктарын бажыңыста асканының чылдагааны-даа мында.

— Оглуңар Вячеслав Даржа «Көшкүн чонун ады», «Тыва эр кижиниң кылып чаңчыккан ажилдары» деп номнарны чырыкче үндүргөн болгай. Оон кылып чораан ажил-ижин чон үнелеп, хүндүлөп чоруур. Тыва-зынын келир үези дээр сагыжы аарып чораан төрзүн чериниң төлөптүг оглунун дугайында сактып көрээлиңерем.

— Мээң оглум Слава аътка ден-дин ынак чораан. Ынчангаш ол «Көшкүн чонун ады» деп номну үндүргөн. Бо номну үндүрерде Слава «кончук улуг дашты казып үндүрүп», «демир-оруктан эртип бар чораан поездинин сөөлгү вагонундан» туттунгаш, бижип үндүргөн кижини. Ол Тывада эң шыырак дээр чылгы-малдың чурумун, аажы-

думал и дышал Тувой») деп номну оглумнун чырык адынга тураскаа-дып үндүргөн. Ачазы меңээ ол аажок өөрүнчүг болган.

— Тыва чонун сагыш-сеткилин, оон байлаанын шинчилекчизи Вячеслав Даржанын чырык ады чонунун чүректинге кезээ меңгедер артар. Куулар Дугаржапович, силерниң аныяк-чалы үеңерге эглип кээлиңерем. Аныяк чорааш, бүгү талазы-биле өттүңкээр, аңаа деңнежикээр кижинер турган бе?

— Кончук шын айтырыг салдың, уруум. Мен аныяк чорумда, аныяктар колдуунда эки, төлөптүг кижилерни өттүнер турган. Хер-Тайгага Шериг-Ойдуң акый деп кижини чораан, аажок спортчу, хаактаар, хол бөмбүү ойнаар, тевектээр, кашпагай. Ону долгандыр ачам, оон дуңмалары, мээң акыларым дээр, шупту магадап көөр турган бис. Ону өттүнер дээр чадаг чарышка

ажыл-ишке шудургузун, амыдыралдың оруктарына туруп кээр бергерге торулбас, быжыг туруштук, бүзүрелдиг аажы-чаңын өттүңкээр оларны-биле өңүктөжир болза эки деп бодаар мен. «Кижини болуру — чажындан, аът болуру — кулундан», «Чалгаа кижини — ядын, кезээ кижини — бай» дээр чижектиг үлгөр домактарда ханы утка бар. Таңды кожуунда чурттап чоруур аныяк өг-бүлө Шончалай, Вячеслав Сояннар. Олар Көп-Сөөк чуртту. Онзагай, кайгамчык бүдүштүг, кандыг-даа бергелерни ажил эртин, боттарының арат ажил-агынын кылып чоруур. Үениң бергези-биле ажил чок арткаш, ийн холун берзенипкеш, кызып ажилдап чорааш, бут кырынга туруп келгеннер. Сүт-Хөл кожуунда Дөрбе-Дашта чурттап турар Аржаана, Буян Ондарлар бар. Шак мындыг аныяк өг-бүлелерге чоргаарланып чор мен. Өвүр кожуунун Начын мөгези Чимит Куулар, Эрзинден Орлан Аңгырович Манзай, ол ышкаш Би-Хем кожуунда Инятинер деп интерна-

ционал өг-бүлө дээр, мындыг аныяктарны черле магадаар мен. Олар мал, чер ажил-агыны-биле тудуш. Тывада хөй кижини ажилдаар үлетпүр-бүдүрүлгө чери чок болганда, мал, чер ажилын салбас болза эки. Бодум 1990 чылдарда бир дугаар арат ажил-агынын эгелзэн мен. Иштиги херектер шугумунга ажилдап чорааш, чылыг бажыңныг, изиг суглуг-даа турган болзумза, чонумга бараан болуп, арат ажил-агынын кылып турдум. Ам-даа ону биче оглум-биле уламчылап чоруур бис. Мал чок-даа болза, черни ажыглаар херек. Аңаа ногаа аймаа, тараа-быдаадан тарыыр. Мал чеми белеткеп, ону садып-саарар болза, артыкшылыг болгу дег. Бо талазы-биле аныяк-өскен черле хандыр бодуңу болза эки.

— Байырлар тавыштыр Тывавыстың эр хиндиктиг чонунга, ылаңгыя аныяк-өскенге, чүнү күзээр силер?

— Уругларым авазы-биле 54 чыл кады чурттадымыс, ийн оолдуг болдувус. Үш эр кижини өөм ишти азырап, хырнывыс тоттуруп, идик-хевивисти чуп, сергедип, карактап чораан. Оолдарым авазы-биле аажок найыралдыг, ынакшылдыг чурттап келдивис. Кажан өөң ишти чаныңга чорда эскербес сен, а чырык чер кырындан чоруй баарга, ол дег чоктанчыг, муңгаранчыг чүве чок болур чорду. Ада кижини артып калыр, а оглу дуу оранче ону мурнай чоруттарга чүден берге. Ынчангаш өөңер иштиге камныг болуп, ажы-төлүңерниң авазын үргүлчү чассыдып, өг-бүлөңер үнелеп чоруңар деп аныяк-өскенге чагыыр-дыр мен.

Сөөлгү үеде амырап, канчаар-даа аажок чоргаарланып чоруур чүүлүм — күш-культура, спорттун эки өзүп, сайзырап турары. Ылаңгыя хостуг хуреш, кикбоксинг, адаары тергидеп олурар. Россияның өске региондарында бистин тывалардан-даа артык хөй чоннар чурттап турар, а оларның аразындан мындыг чемпионнар үнмөй турар ышкажыл. Бистин тыва чонунун аразындан спортчу оолдарымыс тергидеп, төрзүн чуртунун адын Россияда, делегейде безин динмир-редип турарынга канчап чоргаарланмас боор. Ат-сураа делегейде билдингир Конгар-оол, Кайгал-оол дээр ышкаш оолдар Тыва-зынын адын бедик көдүрүп чоруур. Байырлар тавыштыр республиканың бүгү эр чонунга чүлгө экин, быжыг тура-сорукту күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО
чугаалашкан.

К.Даржа оолдары-биле.

зи эки, а кыс уругнун аксы-мурну чыдый бербес, ааспырак эвес болза, оон оожум-томаанны эки. Ынчанмайн канчаар, эр кижини халарбай, чалгаа, суспаргай болурга кайын боор. Ол кезээде бир-ле чүвени кылып бүдүреринге белен, бурунгаар чүткүлдүг, салып алган сорулгалыг, орлан, кашпагай боор ужуруг. Херээжен кижини харын оожум-топтут, томаанныг, артык сөс чугаалавас болур-дур ийин.

— Бүгү республиканың ко-

Тыва чоннуң кайгамчык эртинези, тыва эр кижиниң хей-аъдының бедик көдүрүкчүзү — сыгыт-хөөмей дээрзи бүгү делегейде билдингир деп дидими-биле чу-гаалап болур. Ооң нептередикчилери болгаш суртаалчылары — Тываның национал оркестрининг директору **Аңгырак Викторович Ховалыг**, Тываның Улустун хөөмейжилери — **Андрей Алдын-оолович Монгуш** база **Игорь Михайлович Көшкендей**, оркестриниң ыраажызы болгаш хөгжүмчүзү **Каң-Хүлер Валерьевич Саая**-биле номчукчуларывыс аразынга «дорт харылзааны» Ада-чурт камгалакчызының хүнүнүн бүдүүзүндө эрттирген бис. Чоннуң ынак артистеринге «Шын» солуннуң Интернет социал четкизинде «ВКонтакте» болгаш «Фейсбук» арыннарында тускай арыннары болгаш телефон харылзаазы-биле хей санныг айтырыглар келген. Ам «Номчукчу — чоннуң артистери — солун» деп темага эрткен «дорт харылзаавысты» муң-муң номчукчуларывыска сонургадыр-дыр бис.

Чойганмаа Санчаевна Мон- (Өзүр кожун): «Тыва хөгжүмчүзү — сыгыт-хөөмей-аъдының «сыйдыстары» — эртип турар «дорт харылзаа» а солун-дур. Тыва хөгжүмчүзү чыннары спорттун кандыг хелерин сонургаар ирги?»

Андрей Монгуш: «Ажылдаар иште стол теннизи ойнаар ину болгаш, аңаа шупту хос-уевис эрттирер бис. Эң-не улуг ургалыгыс — тыва хуреш, дың-на Алдын-Булакка Хөөмей изынга хөөмейжилер ортузунга хуреш маргылдаазын эрттир-аңчыл апар чыдарын демдегледим. Тайга станциязынга Февраль аза Март 8 хүннериниң ара-а удаа-дараа хаактап, чуңгулап ганыр бис».

Аңгырак Ховалыг: «Хөөмей хуреш аразында сырый ха-аалыг деп бодаар бис. Мөге сүрлүг күжүн сыгыт-хөөмей күштелдирип, хей-аъдын улам дер. Кандыг-даа хуреш үезин-хөөмейжилер бирги одуруг-желепкен олурарын эскерип. Ылаңгыя Андрей Монгуш ийи Начын мөге Андрей Мон-дээш хуреш төнгүжеге аарыыр-ле болгай. Оркестриниң чүгле хөгжүмчүлери эвес, а херээжен хөгжүмчүлери база тыва хурешти ал-өөр аарыкчыларның санынче-н. Ажылывыстың хүн чур-узы үнүүшкүннер, чалалгалар маргылдаазы-биле капсыр-бээр болза, ону таарыштыр-уп, дугуржулгаларны чорудар-даа таварылгалар бар.

Тыва хуреш, сыгыт-хөөмей, хү-тыва кижиниң хей-аъдын үп чоруур ыдык күштер ол деп мен. Эрткен чылдың июль үчүтөн мөге Аян Монгуш ийи нмээн соонда хурежиң үнүп-ге, улуг назылыг аарыкчы-ишти ки сагыш-сеткилинден-ралын, манаашкынын, идеге-үзүрелин оларның карааның херечилеп турду. Ол-дур ол-чоннуң төөгүзүндө база бир бас исти арттырган маадыр. Иңдиг маадырлар тыва чоннуң-га хей болза, оларның ча-легер-чижээн аныяк-өскенге-лдал болур».

Дамба-Хуурак, «Шын»-нун кол редактору: «Тыва-өгүзүндө улуг исти арттырган

маадырларга кымнарны хамаарыш-тырып болур силер?»

Андрей Монгуш: «Тыва чон-га эрге-шөлээ дээш тулчушкунну эгелээн алдан-маадырларны адап болур-дур. Тыва күрүнениң тур-густунарынга улуг рольду ойнаан Монгуш Буян-Бадыргыны, аныяк-өскенге үлегер-чижек — Россия-ның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгуну чоргаарал-биле адап бо-лур».

Назым Доржу (ВКонтакте дамчыштыр): «Дорт харылзаада артистеривиске изиг байыр! Фе-враль 23-түн хүнү кээрге-ле, «ше-ригни каяа тептин, оол, сапык идик кеткен сен бе?» дээн чижектиг удур-дедир айтыржыр чүве. Мээң бодалым-биле ол айтырыг силер-ге шуут хамаарышпас. Чүге дизе, чоннуң хей-аъдын көдүрүп чоруур,

ырызындан өске хөгжүм чогаалы сагынмас-тыр мен».

Аңгырак Ховалыг: «Чечен-мерген деңнелгелиг, дыка-ла солун айтырыг-дыр. Бистиң оркестрде барык хей кезинде эр кижилер ажылдап турар-даа болза, шериг барган кижиге чок дээрзин аашкы-нын. Ында чылдагааннар хей. Бистиң оолдар Кызыл хоорайда культура болгаш дыштанылга па-рыгының чанында танкыны дөрт чыл дургузунда «кадарып» кел-ген бис. Ооң соонда, шынап-ла, Калашниковтун автомады ышкаш, игиливис тудуп алгаш, чоннуң хей-аъдын бедидип, үндезин тыва хөгжүмчүлүгү сайзырадып, сыгыт-хөөмейивисти каптагайга тарадыр дээш аас чогаалын чепсек кылгаш, ажылдап чоруур мындыг улус бис.

Бистиң репертуарывыста ше-

ийикпе, чуруттунар болза, ше-ригге баргаш, олар ундаравас, улуг түрегдел көрбес деп бодаар мен. Хөөмей-сыгыды-биле өске эш-өөрүн кайгадыптар сорунза-лыг болур. Тывалар кандыг-даа берге үеде шыдамы, тура-со-руктуу, эрес-кашпагайы-биле өске чоннардан ылгалдыг. Ону утпаңар деп аныяк оолдарга чагыксаар-дыр мен».

Аңгырак Ховалыг: «Бисте кан-дыг ийик: шериг чорууру дээр-ге улуг байырлал-дыр. Ада-ие оглун узун орукче аъткарынга белет-кээн, эш-өөрү кежээ дискотека-лаан, дөргүл-төрел, кожолары чыгып алгаш, байырлашкан. А соңгаар ындыг эвес, оглун куспа-тап алгаш, ыглан, чагыын чагаан, бир-ле дайын-чааже үдеп турар-би-ле дөмей. Тываларның ыңдындан хей-аъды ол хире бедик!»

Азияна Тау: «Езулуг эр кижиге кандыг болурул? Аңаа херээжен кижиниң салдары?»

Игорь Көшкендей: «Эр кижиге — өгнүң ээзи, камгалакчызы, төрел аймааның — өмөк-дөмээ, улуг кижилерниң — даянгыжы, бичии-лерниң чөлөнгийжи болур ужурлуг. Езулуг эр кижиге кылдыр хевирлет-тинеринге ада кижиге улуг салдарны чедирер, а ая — дээр-ге өндүр улуг үлегер-дир. Ооң чараш ову-хевир эгээртинмес тема-дыр: шүлүк-даа, ыры-даа, улуг калбак чогаалда-даа ол төнчү чок».

Андрей Монгуш: «Эң-не кол чүүл — езу-чаңчылдарны сагып, өг-бүлениң, төрөл бөлүктүн бижит-тинмээн хоойлузун хажыт чокка сагыры чугула. Эр кижиге сагыш-сеткилинден эр мөзү-бүдүштүг, ырадыр бодаар угаан-сарыылдыг болур ужурлуг. Херээжен кижиге хүндүткел эр кижиниң мөзүзүндө, хей-аъдында деп бодаар мен».

Каң-Хүлер Саая: «Езулуг тыва эр кижиге: мөге, малчын, чылгычы-даа, хойжу-даа, сарлыкчы-даа, ка-дарчы-даа болгай-ла, хөөмейлээр болур ужурлуг деп бодаар мен».

Сарыг-оол Монгуш (Кур-Чер суур): «Ада-чурт камгалакчызы-ның хүнү-биле бүгү тыва чоннуң мурнундан силерге изиг байыр!»

Айтырым бо: Национал ор-кестр Тыва Чазактың бе? Бо чылын

чогаадыкчы кандыг планнар тургус-тунганыл?

Аңгырак Ховалыг: «Айтырыг салганыңар дээш улуу-биле чет-тирдивис. Тыва национал оркестр Тыва Республиканың Култура яамызынга хамааржыр, а Тываның үрер хөгжүм оркестри Чазактың оркестри болур». Ийи аңгы чо-гаадыкчы улуг коллективтер-дир: бистиң оркестривис чингине тыва хөгжүм херекселдеринден, а ында үрер хөгжүм херекселдеринден тургустунган. Ажылывыста ажыг-лап турар хөгжүм херекселдериниң бөлүү, хевирлери аңгы-даа болза, кол угланышкын чаңгыс — тыва хөгжүм уран чүүлүн улам сайзыра-дып, хей санныг көрүкчүлүгү ону чедирери. Бо чылдың планнарын көөр болза, чогаадыкчы дилээш-киннер, базымнар хей. Мурнув-ста эң-не кол чүүл — Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга улуг программаны тур-гузар дээш чогаадыкчы ажылы-высты ынаар угландырган бис. А Тывавыстың кожуннарынче март, апрель айларда үнүүшкүннер план-наттыган.

Чойгана Олеговна Насык-оол (Чадаана хоорай): «Игорь Көшкендей өг-бүлөңер-биле ко-жууннарже концерт программалыг үнүүшкүннер кылыр бодал бар бе?»

Игорь Көшкендей: «Чогаадык-чы өг-бүлөлөрүң: Стас Ириль биле Луиза Мортай-оол, Экер биле Жан-на Сарыгларлар, Олег биле Саяна Саттар дээш, өскөлөр-даа алдарлыг артистерниң киржилгези-биле Улус-чу чогаадылга бажыңыга мөөрей хевирлиг солун концерт болганын көрүкчүлөр сактып тур боор. Ке-лир үеде ол төлөвилел уламчылаар боор деп идегелдиг мен. Бистиң оркестрде уран талантылыг өг-бү-лөлөр база бар: Андрей Монгуш, Начын Чоодунуң өөнүң ишти би-сте, Аян Ширижиктин өөнүң ишти «Саяннар» ансамблиниң ыраажы-зы. Бо чоокку үеде планывыста ыңдыг үнүүшкүн көрдүмээн. Сү-мөңер дээш четтирдивис, ону өөре-нип, сүмележиң көөр бис».

Айлаң МОНГУШ.

(Уланчызы. 14-кү арында).

«Шынның» аалчылары — чоннуң ынак артистери.

Эң-не кол чүүл — езу-чаңчылдарны сагып, өг-бүлениң, төрөл бөлүктүн бижиттинмээн хоойлузун хажыт чокка сагыры чугула. Эр кижиге сагыш-сеткилинден эр мөзү-бүдүштүг, ырадыр бодаар угаан-сарыылдыг болур. Херээжен кижиге хүндүткел эр кижиниң мөзүзүндө, хей-аъдында.

төрээн черинге ынак болурунга уран чүүлү-биле суртаалдап чоруур силерниң игилиңерни Калашников-тун автомадынга деңнексээр-дир мен. Херек кырында уран чүүлдүң салдары, кижиниң бедик хей-аъды ок-чемзектен күштүг дээрзинге кандыг-даа чигзиниг чок. Ураан-хай омактыг Сүбедей өгбевис «Сөөлгү» далайың элезин-кумнуг эринге тос тугун шанчып турда, уяңгылыг хөөмей-сыгыт, каргыраа чамбы-дипке чаңгыланып турганын-га бүзүрээр мен. Ада-чурттун Улуг дайынының баштайгы хүннеринде-ле «Ыдыктыг дайынның» үдел-ге-би-ле фронтке дайынчыларны аъткарып турган. Тыва эки турачы-ларның шуптузу сыгыт-хөөмейни эки билер турган дээр болза, кан-дыг-даа хөөредиг чок. Айтырым мындыг, шериг баар оолдарның хей-аъдын бедидер ыры бижири-ниң дугайында үзел-бодал силер-де бар бе? Совет үениң бир эрги

ригже чоруур оолдарга тураскаат-кан ыры, шынап-ла, чок. Ону албан кылыр бис. Ындыг болзак «Ты-ным алган аъдым» деп ыры бар, ол тааржып болгу дег. Эр сорукту көдүрүп турар Орлан Дамба-Хуу-рактың «Бурунгаар, Тыва!» деп ыры эр кижиниң ыдык ырызы бооп болур деп санаар мен».

Андрей Монгуш: «Шериг хү-лээлге эрттирбээнистиниң бир чылдагааны — тыва оркестри тургузар дээш бүгү күжүн, эртем-билиин берген Татьяна Туматовна Балдан башкывыста. Ол бистерни чыып, өөредип, белеткеп алганда, шериг чоруур деп баарывыска, Ак бажында даргаларның эжиктерин соктап тургаш, «соңгаарладып» ал-ган кижиге. Ынчаар-ла башкывыстың күзели-биле шериг чорбаан бис».

Игорь Көшкендей: «Бир эвес тыва оолдар спортчу азы кандыг-бир хөгжүм херекселинге ойнаар

«Тыва Ломоносовтун» 100 харлааны

Уезинде «Тыва Ломоносов» деп атка төлөптүг турган Тываның бир дугаар физика болгаш математика эртемнерин башкылаар талазы-биле дээди эртем чедип алгаш, чонну өөредип эгелзэн кижилер Ооржак Сундеевич Хойлакаа башкы. Тывага улус чырыдышкынын болгаш өөредилгезин сайзырадырынга кириштирген чаагай херээ дээш О.С.Хойлакааны «1941-45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» деп медаль-биле, «Улус чырыдышкынын тергини» деп демдек-биле шаңнаан.

Д.Б.Кыргыз.

Ол Барыын-Хемчик кожунунун Ак сумузунга яды арат өг-бүлөгө 1913 чылдың март 7-де сес дугаар төлү болуп төрүттүнген. Ада-иезинин мал ажил-ижинге дуздалаап, тараа тарыжып өзүп келген. Кара чажындан тура, эртем-билигге сундулуг, орлан-шоова, эрес-кежээ, хүрежир, чаржыр, ча адар, тивектээр чораан. Революция тепкен, улустун чааза доктааган соонда кожун черинге чарылгалал тургаш, үжүк-бижикке өөренип, чаа амыдыралдың оруунче кирген.

1930-36 чылдарда Улан-Удэнин ажилчын факультетинге өөренип, эртем-билигин эге үндезини-биле чепселенип, культураның сайзыралын шингээди алган. Оон Кызылдың өөредилге комбинатында башкылап, а сөөлү үш чылда директорлап турган. Ооржак Сундеевич санга аажок ынак болгаш, математика эртемниң башкызы болуп, ол талазы-биле билиг-мергежилни бедидери-биле Иркутскинги педагогика институтунга 1940 чылда өөренип эгелзэн. А 1944 чылда физика-математика факультетин эки дооскаш, Тывазынче чанып келген.

Ол 1939 чылда эге школаның 1-ги клазынга ажылгаар «Арифметика» номун чааскаан, а чеди чыл школазының 6-7 класстарының «Алгебра» номун О.Сагаан-оол-биле кады окулдурган. Ол ынчан тыва дыл кырынга үнген баштайгы математика ному болган. Ында чоорту тыва дылдың сөс курлавырынче бижы-биле кирген хамаарылгалыг саннар, чаңгыс болгаш хөй кежигүннер, чааже көдүрүлгө, дөстен үндүрери, деңгелге дээн чижектер хөй-хөй математиктер терминнер чедимчели-биле ажыллаттырган. Ол-ла номнуң дараазында үндүрүлгелериниң окулгазын О.С.Хойлакаа кылып турар апарган болгаш терминнерни сайзырадып, улам экижиткен.

Ооржак Сундеевич областың улусчу өөредилге килдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап тура, областың улус өөредилгезиниң шынарын көдүрүп, уругларны өөредип кижизидер ажылды чедишкенин чорудуп турган. Физика, математика эртемнерин башкылавышаан, өөредилге номнарын окулдурар ажылын үргүлчүлөп чораан. Шыырак билиглиг, математиктер эртемнер талазы-биле -шылгараңгай

мергежилдиг башкы өөреникчилерин, ада-иелериниң хүндүктелгилерин чаалап алган. Оон өөреникчилери С.С.Салчак, В.Д.Шогжал, Г.М.Даржаа, Н.И.Тараачы, М.Х.Чымба болгаш өскелер-даа башкызының үлегерин ап, физика-математика талазы-биле дээди эртемни чедип алган.

Ол эртем-техниканың чедишкени-биле чонну таныштырар дээш база кызымаккай ажылдап чораан. «Ай, хүн туттуруушкуну деп чүл?», «Өртемчелниң эгези турган бе, төнчүзү бар бе?» деп эртем-неперелдиг чүүлдерни солуннарга бижип, өөреникчилерге, ада-иелерге тайылбырлап, сан эртемниң башкыларына методиктиг болгаш теоретиктиг дузаларны чедирип турган.

Билдингир башкы, Тыва чуртунга чугула төөгүлүг болуушкунар болуп турар нарын үеде ол ажылдап-чурттап чораан. Бир дугаар дээди эртемниң, шылгараңгай угаанның математика башкызы О.С.Хойлакаа бодунуң бедик угаанының ачызында хөй талаалыг салым-чаянын көргүскен. Ооржак Сундеевич Хойлакаа башкы алыс боду черле кашпагай кижилер болгаш, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге ынак, шыдыраага, хол бөмбүүнге

кижиниң чылыг-чымчак сактыышкыннарын бараалгаттыыс.

М.Б.Кенин-Лопсан, төөгү эртемнериниң доктору, делегейниң дириг эртинези, «Чүс чылдың кижизи», Тываның Улустун чогаалчызы, этнограф: «Тываның база бир алдарлыг кижизи Ооржак Хойлакаа башкы — тыва интеллигенцияның иштинде бир дугаар дээди эртемниг математик. Башкының өөнүң ишти Кыргыс Балчир-ооловна Долгар база дээди эртемниг төөгү башкызы турган. Ол Кызылдың 2 дугаар школазынга башкылап тургаш, бистиң класс удуртукчузу турган. Ынчан школавыс В.И.Ленин аттыг каттышкан школа турган. Чүге дизе аңаа школачылар, артистер база Оскал-оолдун бөлүү база турган. Ол үеде школыны тыва дыл болгаш чогаал башкызы Алексей Мокур-оолович Белек-Байыр директорлап чораан. База бир Рояков дээр төөгү башкызы турган, ол Хойлакаа башкы-биле кады Иркутскиге дооскан. Ынчангаш мен Тываның алдарлыг башкыларының холунга өскөн, олардан сагыл четтирген аас-кежиктиг мен. Ол үеде башкылап чораан башкылар ам «ырай» берген, артып калганнар база бар. Оларның бирээзи — Регина Рафаиловна Бегзи. Оор-

ынак болгаш, доктаамал шыдыраа маргылдаазы эрттирер чораан. Мен база шыдыраалаарынга ханы сонуругалдыг болгаш, школының чемпиону чордум. Тываның тергини мергежилдиг математика башкызы Ооржак Хойлакааны сактып турары дээш сеткилимден өөрүп тур мен».

К.С. Даржаа (Ооржак), башкының кады төрзэн акызы Санаа Кенден оглу Ооржактың хеймер уруу, дээди категорияның физика-математика башкызы: «Акымның ачазын Кенден Шурту оглу, а авазын Чаш Сунтукай уруу дээр. Авазы Ак, Алаштың улуг хамы чораан болгаш, улус ону «Хам-кадай» дээр. Кады төрзэннерниң эң улуг акызы Сундуй Ооржактың ажы-төлү чок боорга, Хойлакаа акывысты ол азырап алган соонда, хөй ажы-төлдүг болган. Оон (башкының) соонда Соруку дээр шолалыг Сендий-оол — согааш-бала, деспи чазаар аажок шевер; Хораа-Даргазы дээр шолалыг Биче-оол — даргалап чораан, баштайгы өөнүң иштиниң уруу артист Доржу Хандаа, композитор Лаптаңның өөнүң ишти, а сөөлү өөнүң иштиниң оглу эмчи Шангылаң Ооржак; оон Узун-Кадай шолалыг Дарыймаа, Шевер-Кадай дээр дуңмазының шын ады Маңмаа — Тываның Чаан мөгези

Мен бодум база салгал дамчыра математика башкызы мен. 49 чыл дургузунда улуг класстарга физика, математика эртемни башкылап дым. Хойлакаа акывыс бичиктинден тура-ла, эртемге сонуугалдыг ном-дептер номчуурунга ынак. Ол дыка угаанныг кижилер».

С.Ш.Толунчап, РФ-тин чырыдышкынының тергини, хөй чун алдарлыг башкы: «Тываның төөгүзүнде кирип турар алдарлыг кижилерниң бирээзи — Ооржак Сундеевич Хойлакаа башкы. Ол бедик дурт-сынның, арын-шайы сөйбексимээр, дорт думчу-тут, улуг, кара-кара карактарлыг, сактырга-ла, кижини өттүр көрүп орган ышкаш сагындырар. Шин ченгир, спортка хандыкшылдыг Бодун алдынып билир. Долгар Бачир-ооловна биле Хойлакаа чести ажы-төлүңгө аажок ынак, бонч-чассыткан, эргелеткен, ашкарыч-чемгерген олурар. Оолдарының чаражы аажок, улуг-улуг карактарлыг, шевергин думчуктарлыг. Мен оларның бажыңыга чуртта өөренип турган мен. Башкы кекээ ажылдан келгеш, мээң билимин хынап, эртемнер талазы-биле дыка солун айтырылгар салыр, чокко-лээр, хүн кайдал, оон ачы-дузаны, даглар чүден тургустунганы дээш, оон-даа өске. Долгар биле Хойлакаа башкы суг мээң Дүкөк угам сугга болганчок кээр болгаш, дыка чоок болгаш өнүк чораан. Буянын башкыларының ажы-төлү салгалы бурунгуларының төрзөчери — Тываның төлөптиг эзелери болуп, чаа езу-биле амыдырап-чурттап, эртем-билигин амыдырап боттандырып чоруур. Башкы акылы нарын, кижиден улуг негелде күш негеттинер. Башкы кижилер бичи назынында өөреникчилери-биле кады өөренип, билин ханы сайыратпышаан үениң негелдизи езу-гаар хөгжүлдөдөн чыдып калган, деңге чоруп олурар болза эки. Ынчан башкы деп бедик ат кижиге бижылгатынып артар».

А.О.Хойлакаа, оглу: «Ачам спортка дыка хандыкшылдыг кижилер. Ол балыктаарынга ынак болгаш, бисти, оолдарын, үргүлчү эдери алыр. Шак ынчалдыр агаарлап балыктаарынга ынак бис. Ачам дугайында бир чырык сактыышкыны бар. Бир катап ачам мээң билимин хынаары-биле бодунуң ажылдарын мурнумага салып бергеш: «Мунуң частырыг бар-дыр бе, хынап көр» — дээш, берген. Оон мен оон акылын кончук кичээнгейлиг номчап частырынын тып алган мен. Ачамның өөрүп турарын эскерген мен, мээң өөрүшкүм оон-даа артык. Оон хей-адым көдүрүлгөш: «Ам база ажылдарың хынап берейн» — дедилээр турган мен».

Бо улуг, сурагыл Ооржак Сундеевич Хойлакаа башкының дугайында сактыышкыннар чыып тургаш, оон дугайында дыка солун төөгүнү билип алдым. Сонуургалымны улам күштелдирген чүтү — башкының салгалы шупту талазы-биле тергин билигилгилерганы. Башкының салгалы шак мунуң дыг буянын өгбелги бис дээрзин чоргаарларыны магатчок. Оон дөң кезээ шагда төөгүгө мөңгөде арты калганын салгалдарындан дыңна билдирис. Тываның бир дугаар дээди эртемниг физика-математика башкызының төрөл бөлүү салгалдан салгалче дамчыдып, адын улун чоргаарал-биле бедик тудуп чоруту — Ооржак Сундеевич Хойлакааның чырык адынга хүндүктелдиң бадыткалы-дыр.

Валерия КОНГАЧ
Чуруктарны хуу архивтен алган

Мурнуку одуругда: улуг оглу Михаил биле Александр. 1990 чыл.

бедик көргүзүлгелерни чедип ал чораан.

Ону ол үеде езулуг «Тыва Ломоносов» деп анаа эвес адап турган болгай. Башкы Гайдарның «Чук биле Гек» база Тургеневтиң «Ася» деп номнарын окулдурган. База ол ышкаш элзэн номнарның автору. Ол 1963 чылда мөчзэн. Ынчалза-даа оон кылган херээ чонунга ханы хүндүктелдиг болуп арткан.

Ооржак Сундеевич Хойлакааның бо чылын 100 харлаанын демдегеп турар. Тергин башкының дугайында материал белеткээр мурнунда оон дөргүл-төрели база өөреникчилери-биле ужуражып, оларның сактыышкыннарын чыып алган бис. Солунуң бо үндүрүлгезинде башкының дугайында каш

жак Сундеевич башкының дугайында эки сактыышкыннарын чугаалап болур улус хөй. Зоя Борандаевна Чадамба дыка эки кылдыр чугаалап бээр. База бир өөреникчи-зи, Тываның алдарлыг башкызы Е.Б.Салзынмаа солун сактыышкынны кылып болур. Оон дугайында бичи ном үндүрери күзенчиг деп бодаар мен. Бистиң класстың башкызы болганда, чугаалавайн баар аргам чок, алдын медаль-биле дооскан өөреникчизи бар. Ол Андрей Чычаан-оол. А мөңгүн медаль-биле Юрий Аранчын, Алексей Делгер-оол, Шулуу Сат, Александр Тогуи-оол олар дооскан, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өөреникчилери шупту тергин өөредилгелиг турган. Башкывыс шыдыраага дыка

Ооржак Даялдың авазы; Мөге-Санаа шолалыг Санаа — чазаныр, өг херекселдери кылыр аажок ус шевер кижилер, ол чээни Ооржак Даялды хүрештирип өөреткен. Дээди эртемниг сан башкызы акывыс дөрт ажы-төлдүг. Оларның улуу Михаил — база ачазының соон салгал, физика-математика башкызы, Александр — хөгжүм башкызы, РФ-тин улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы база Любков — Москваның төөгү архив талазы-биле институтун дооскан (Тываның бир дугаар дээди эртемниг архив эртемдени) турган. Ооржак Сундеевичиниң соон салгаан акыларының ажы-төлүнүн саны хөй, тодаргайлаарга, физика-математика башкыларының салгалы.

КЫЗЫЛ — НАЙЫСЫЛАЛ

Кылган иштен,
Хөглүг ырдан
Хөгжүп өскөн
Хоорайым сен!
С.Сүрүң-оол.

100 чылынга тураскааткан тускай төлевилел (капсырылга № 1)

Бистиң ынак хоорайывыстың амыдыралынга чугула болуушкун чоокшулап оорар — 2014 чылда ооң 100 чылын демдеглээр бис!

Кызылдың төөгүзү, кижилери болгаш чаңчылдары онзагай.

Россия Федерациязының Президентизи «Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызылдың үндезилеп тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң дугайында» Чарлыкка ат салган, федералдыг, республика болгаш хоорай оргкомитеттери тургустунган.

Хоорайның 100 чыл болган юбилейинге тураскааткан «100 чаагай ажил-херектер» деп хоорай мөөрейин Кызылдың мэриязы чарлаан. Бо чижеглээн ат дээрзи билдингир, чаагай ажил-херектерниң санынга кандыг-даа кызыгаарлаашкыннар болгаш тодаргай угланышкыннар турбас ужурлуг. Шупту чүве акшадан хамаарышпас. Дыка хөй чүүлдерни боттарының холдары-биле кылып ап болур.

Бодуңарның саналдарыңарны мэрияның сайтызынче, хоорайның «Кызыл неделя» солунунче кирип болур силер.

Владислав ХОВАЛЫГ:

«АЙТЫРЫГЛАР – НИИТИ, ОЛАРНЫ ШИИТПИРЛЭЭРИ МЭРИЯГА-ДАА, ХООРАЙ ДЕПУТАТТАРЫНГА-ДАА ЧУГУЛА»

Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары-биле ажылчын ужуражылга эрттирген. Бодалдар, саналдар солчулгазының хостуг байдалына ол болган. «Айтырыглар – ниити, оларны шийтипирлээри хоорай чагыргазына-даа, хоорай депутаттарына-даа чугула».

Мэрнин бо бодалын депутаттар чүүлдүгүнүн.

Хоорайның хөглүг байырлалдарындан аңгыда, агаар-бойдузун айыыл-халавы – чер шимчээшкенин, суг уерин ажып эртери, озал-ондактарны чайладыры, Хову-Аксының чурттагыларынга дузалажыр, оларның чурттаары оран-бажыңны белеткээри, демир суугулар кылыры дээш, эрткен чыл белен эвес болган дээрзин депутаттар-биле чугаа үезинде Владислав Ховалыг демдеглээн:

– Хоорайның социал-экономиктиг сайзыралының дугайында чугаалаар болза, түннелдер багай эвес дээрзин айтып болур. 2012 чылда 5 млрд. рубль ажыг хемчээлдиг үлөтүр продукциязын бүдүргөн. Тудуг ажылдарының хемчээли – 2,3 млрд. рубль, бараан саарылгазы – 11 млрд. рубль, ачы-дуза чедирилгези – 3,7 млрд. рубль. 2012 чылда 23,5 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кириген. 2011 чылга деңнээрге, 21,7 хуу хөй. Шалың хемчээли улгаткан (30,8 муң рубль чедир) болгаш кижилер бүрүзүгө онааштыр чурттагы чонун орулгазы (10,4 муң рубль чедир) өскөн. Ажыл чок улустун саны эрткен чылга деңнээрге, 84 хуу (630 кижилер) эвээжээн. Муниципалдыг өөредилге черлеринин рейтингинге Кызыл ийи катап бирги черни ээлээн. 2012 чылдың түннелдери-биле база чедишкенин багай эвес боор.

Хоорайда чаа туттунган тудуглар чонга көскү. Кочетов, Ленин, Тока, Дружба, Рабочая, Предмостная болгаш өске-даа кудумчуларда 50 муң дөрбелчин метр ажыг асфальт орук шывын септээн. Нити-биле 29 хире светофор объектилер септеттинген болгаш чаарттырган, 1500 хире орук демдектери тургустунган. «НефАЗ» марканың чаа автобустарын садып алган. Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион болгаш Ярыгин аттыг спорт комплекзи септеттинген, ажы-биле чугаалаарга, катап туттунган. Уругларның диш эмнелгези, херээженнер хайгаараар эмнелге чери, хөй хевириниң ачы-дуза төвү турар бажың-балгатты хостааш, септээн. Бай-Хаак кудумчузунда чаа уруглар сады болгаш Улуг-Хеминиң оң талазында школа туттунган. Чуртталга болгаш албан организация бажыңнарында чер шимчээшкенин уруктарын чайладыры-биле улуг хемчээлдиг септелге-быжылгал ажылдарын кылган. Көвүрүг септелгезинге база дыка улуг ажылдар чоруттунган. Эрги бажыңнар садып, бюджет акша-төгериин

улуг ажык-дүжүк чарыгдарындан чарлып, өскүс уругларга бажыңнар тудуп эгелээри бөгүн чугула. Чер шимчээшкениннен үрелбес бажыңнар тудар программа-биле тудугну чорудуп турар. 2009-2012 чылдарда 70 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кириген.

Чазак шыраак деткип келген. Хоорайның хөжүлдезинче 500 миллион рубльди кириген. Ынчалза-даа ажылдың хөй кезин тус чер бюджетинден демнежи акшаландырының байдалына боттандырган. Хоорайның бюджетинде артык акша чок болганындан саң-хөө документизинге эдишкенин кириер, чээлилер хаара тудар ужурга таваржып келген. Бо талазы-биле хоорай чагыргазы депутаттарның деткимчезин доктаамал ал турган.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Тунев биле оң оралакчызы Раиса Күжүгет кол айтырыгларның бирээзи хоорайның бичии уругларын садиктер-биле хандыры деп демдеглээннер.

Ооң-биле Владислав Ховалыг чөпшээрешкеш:

– Эрткен чылын январь-бүрү аргалары ажылгал тургаш, 1200 бичии уругларны садиктерге кириген – деп, ол чугаалаан. – Өөредилге, культура болгаш спорт албан черлеринин баазазына өг-бүлө бөлүктөрүн ажыдарының айтырыын өөренип көрүп турар. Бичии уругларны хайгаарап-карактаар «Почемучки», «Престиж» деп ийи хууда организация бар. Шак-ла ындыг «Лунтик» деп төптү ажыдарына белеткеп турар.

2014 чылдың январь 1-ден бичии уругларның өөредилге черлерин (ооң иштинде хууда) акшаландыры деп өскерлир. Шалың, аш-чем, эт-херексел садып алырынга дузаламчы акшаландырышыккын республика бюджетинден үндүрер алаар.

Кызыл хоорайның 100 чыл юбилейинге белеткелге шупту күштерин мөөңнээри чугула деп мэрин бодалын депутат Валерий Доржу деткээн. Республиканың төвүнде ажылгалче кириер деп турар тудугларның бары, Магистральная кудумчуну болгаш «Азия төвү» тураскаал турар хем кыды девискээрни чаартыры дээш, кылыр ажылдың улуг хемчээлдиг болганы-биле Чазак Даргазы даалга бергенин мэр Владислав Ховалыг сагындырган. Бузар, септээр болгаш чаартыр объектилерин планнаашкыны доостурун кырында келген. Найысылалды чаагайжыдарының айтырыгларын Тываның Чазак-биле чугаалажып көрүп турар.

Хуралга хүн бүрүнүн айтырыгларын база сайгарган. Одалга сезону нити-биле эки адакталып бар чыдар. Хову-Аксында озал-ондак ол кончуг харысалгалыг ажыл дээрзин көргүскөн. Амгы үеде кол айтырыгларның бирээзи – суг уеринге удур хемчеглер. Уер сууну орунда чалдарны быжылгаары, немей тудары, суг хөмө алган девискээрлерин чурттагыларга түр када чурттаар хоргадак черлеринин белеткел хынаары, оларны сөөртүр машина-техниканың бүгү хевирлерин четчелээри.

Ужуражылганың түннелинде чүгле чаңгыс команда демниг ажылдаары хоорайга болгаш оң чурттагы чылырларга ажыктыг деп, Кызыл хоорайның чагырыкчызы биле депутаттар демдеглээн.

Каасталга – ус-шевер кылыгларының уран чүүлү

Бо хүннерде Тывада «каасталга – ус-шевер кылыгларының уран чүүлү» деп жанр талазы-биле «Ус-шевер ажылдарның чадалары» деп республика чергелиг мөөрей ажылын эгелээн. Ону республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы база Тываның күрүнө университети эрттирип турар. Мөөрейниң дүүштүрүкчү Валерияна Ликтанның дыңнатканы-биле алырга, бо мөөрей январь-бүрү улусчу чогаадылга фестивалдарын санавакка, баштайгы тускай мөөрей болуп турар.

Мөөрей март 19-тан 24-ке чедир Кызылдың педагогика институтунга эртер. Делгелгеге 16 аңгы номинацияга ажылдарны кириштирип болур. Ол дээрже чонар-даштан скульптуралар, аргып-даараан чараш кылыглар, пөске, ыяшка чураан чүүлдер, шилге, демир-деске уран сиибээни дээш, оон-даа өске ажылдар.

«Элик» аалчыларын уткуур

Кызыл хоорайның 100 чылынга белеткелдер үезинде найысылалче Бии-Хем кожуун талазындан кирер орук кыдынга чөмөнчилге черлиг болгаш машиналар септээр станциялык комплекс тударын планнап турар.

Чонга билдингир «Элик» тураскаалдың чанында шөлдү өскерттир үе келген. Аныктар «Эзирик биле элик» деп тураскаалдың чанынга шилдерни буза шаап, аштанган-чөмөнчөл кижилер аш-чөмөнчөл артын октап, ол черни үргүлчү бокталдырып турар. Ук чер Бии-Хем кожуунун девискээри-даа болза, ында бокту Кызылдың чаагайжыдылга бүдүрүлгези аштап-арыглап келген. Аңаа бодунун ажыл-херээн тургузуп, арыг-чаагай тудуп шыдаар сайгарлыкчыларга ол девискээрни керээ езугаар дамчыдып бээринин дугайында шийтипирни хүлээп алыры шагда-ла эргежок чугула апарган. Маңаа кафе, машина септээр мастерская дээш, өске-даа ачы-дуза көргүзөр комплекс ажыдып алыр болза, хереглекчилер хөй боорунга Кызыл хоорай чагыргазының эргелел начальниги Эдуард Куулар бүзүрелдиг.

– Анаа-ла чөмөнчөл чер эвес, куда-дой эрттирер залдыг, хоорайның болгаш оң чок-кавызының агаар-бойдузун магадал көөр, ха-

раар шөлдүг кафе ажыдып ал болза, маңаа байыр-найыр эрттер азы дыштанып, селгүүстеп кижилер хөй боор. Кызылдан километр ырак «Алдын-Булак» туризм комплекзинге канчал кызыл болгаш республиканың чуртакчылары баар-дыр. А бо орук эртер-дүжер кижилер хөй болганда маңаа ажыл-херээн ажыдып алы сайгарлыкчыларның үүлөзү бүдүрүлүг – деп, ол чугаалап турар.

Кызыл хоорайның мэрия бийи Бии-Хем кожуунун чагыргад «Эзирик биле элик» тураскаалды турар черинге орук кыдының комплекзин ажыдар талазы-биле документилерни белеткеп эгелей берген. Россия биле Тываның чачуу демнежилгезинин 100 чылын байырларынга белеткелдин республиканың организастыг комитети чер участогун найысылалдың эртелинге дамчыдып бээр деп 2011 чылдың октябрь айда протоколду шийтипирни хүлээп алган. Найысылал чоогунда черни оң эргелелинге дамчытканы-биле холбашты хөй ажылдарны Кызыл хоорай чагыргазы чорудуп турар.

Хоорай чоугу, хайымныг орук кыды бо черни ажылдарының дугайында саналдарны сонугурады сайгарлыкчылар амдан эгелээ кирип болур.

Шыңгы белеткелдер – төлөптүг базым

2014 чылда Кызылдың 100 чылынга болгаш Тыва биле Россияның демнежилгезинге тураскааткан байырлыг хемчеглерге келир аалчыларны уткуп хүлээп алыры-биле боттарын бедик деңнелге кылдыр көргүскөн садыг-саарылганың болгаш амыдырал дузаларының тергин дээн төлээлери найысылалче хаара туттунар. Ынчангаш «көрүштүг» даңгыже киреринге чедир хоорайның бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга ындыг-ла хөй эвес үе арткан.

Кызылдың 100 чылдаанынга болгаш Тыва биле Россияның демнежилгезинге тураскааткан байырлыг хемчеглерин белеткелдин талазы-биле садыг болгаш амыдырал хандырылганың талазы-биле республиканың оргкомитетинин ажылчын бөлүүнүн хуралы Кызылдың мэри Владислав Ховалыгның удуртулгазы-биле болуп эрткен. Ажылчын бөлүктүн кежигүннери Россияның барык-ла шупту регионнарындан чедип келир хөй саныг аалчыларын бедик деңнелге хүлээп алырынга белен турар ужуруг шупту аалчылар бажыңнарынга, садыгларга, амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелеринге болгаш найысылалдың хөй-ниити чөмөнчилге черлеринге шыңгы хыналданы чорудар деп шийтирилээн.

Республиканың байырлыг хемчеглеринче хөй саныг делегациялар кээри көрдүнүп турар. Бирги ээлчегде, аалчыларны кирип чурттадыр дугайында айтырыгны шийтирилээри чугула.

Бедик аалчыларны уткуп хүлээп алыры-биле чүгле аалчылар бажыңнары эвес, дуза чедирип болгу дег амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелери: баш таарар, хеп

чуур, идик септээр, хеп даараа черлер, чунар-бажыңнар, пассажирлер сөөртүр талазы-биле фирмалар безин белен турар ужуруг. Келген аалчыларга эптиг байдалды тургузуп, аалчылар бажыңнарында мастерскаяларны ажыдары планда көрдүнгөн.

Келген аалчыларга найысылалдың девискээринге аай-дедир аргы-жары-биле таарымчалыг байдалды тургузарына хоорайның хөй-ниити транспортун, а ол ышкаш хуу таксилерни бир ээлчегде чөпшээрелдиг фирмаларны хаара тудар.

Чүгле найысылалда эвес, хырын-даа республиканың кол автомагистральдарының девискээрлеринде турар хөй-ниити чөмөнчилге черлери хөй саныг аалчыларны хүлээп алырынга белен турар ужуруг. Кафелерин, хөй-ниити чөмөнчилге черлеринин ээлери шимелде каасталгаларына 100 чылдың албан-езузу-биле демдээн ажылгаларын сүмелээр.

Байырлал хүннеринде Кызыл тус чер бүдүрүлгелеринин кылыгларының улуг хемчээлдиг садыг-саарылгазын эрттирер. «Чангыс суур» – чаңгыс бүдүрүлгеге деп төлөвилелдин боттандырылганы биле бо чайын болуп эртер делгелге-ярмарка тус черниң бараан бүдүрүкчүлери болгаш сайгарлыкчыларынга онзагай «чинг» не кол белеткел» болур. Бараан бүдүрүкчүлери боттарының барааннарын Республика болгаш Наадым хүннеринде бедик деңнелге көрүзөр болгаш таныштырар аргалыг.

Ажылчын бөлүктүн даргазы В.Ховалыгның чугаалааны-биле Тываның сайгарлыкчылар ниитили ажыл-чорудулгазының адырын тергин кылдыр көргүзериңе боттарының талазындан бүгү күштү мөөңнөп, белеткел ажылдарын бо хүнден эгелеп чорудары чугула.

Кызыл хоорайның 100 чылдаанынга – Тываның Баштыңының төлөвилели

Кызыл хоорайның 100 чылдаанынга кудумчу бүрүзүгө «Спорт» деп төлөвилелди Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чарлаан. Ол төлөвилелди боттандырырынга 10 млн. рубльди республиканың бюджет акшаландырышыккындан аңгылаан. Бо түннү Кызылдың 5 микрорайонунга тускай резин шывылгы спорт шөлдөрүн кылырынче угландыраар. Улегер кылдыр Красноярск биле Новосибирскиде шак-ла ындыг объектилерни алган.

Ооң-биле чергелештир хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары Чазак Баштыңының кыйгызын деткип, бюджеттен дашкаар дөстөрүн хаара тудары-биле деткикчилерни дилеп, чурттагы чон-биле ужуражылгалары чорудуп, чаа спортчу объектилерин тудар черлеринин шийилгезин дилеп турар. Мындыг хевирлиг арга-биле чөөн микрорайонда, Дружба кудумчузунун 5 дугаар бажыңының хериминин иштинге спортчу шөл турары тодараттыг.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ ХАМААТЫЛАРЫ

1968 чылдың май 8-те Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитетиниң шийитпир-биле «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп атты тыпсыр дугайында 258 дугаарлыг доктаалды хүлээп алган.

Хоорайның сайзыралына улуг хуузу кирип, күш-ажылга тараан болгаш бүгү чоннуң үткелинге төлөпиг болган кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы деп аттың эдилекчилериниң би: ухар чүүлдүн генерал-полковник В.Г. Шлагин, партия болгаш эл ажилдакчылары: М.И. Пахомов, М. Чымба, С.Т. Танов, чолаачы Х.К. Ондар, А.И. Галайко, уурттуң Улуг дайынының киреиз, дагдыныкчы майор И. Т. Цов (1968-1985 чылдар).

Тыва эки турачы аъттыг шериг-политдуртукчузу М.Т. Баллаң, эртемден П.А. Шахутудугжу М.Т. Шиповаленко, эл ажилдакчылары: Х.А. Ан-Тока, Б.Ш. Долчанмаа, тыва эл ажилдакчылары А.К. Ак-оол, эмчи Л.П. (1985-1990 чылдар).

Удугжу М.В. Сафронов, эм-медикер А.Н. Торжу, чогаал-этемден М.Б. Кенин-Лопсан,

э сайыды Б.К. Будегечиев, А.А. Алдын-оол, эмчи В.И. Идинова, башкы Н.Е. Мистрю-994, 1996, 1998 чылдарда).

Хүндүрер черниң хоочуну И.И. Ионовский, хоорайның күүсекчи комитетиниң даргазы Ш.Д. «Тувинская правда» солун-алакчы редактору В.Л. Мас-ээр аарыглар эмнелгезиниң элери Б.Л. Дажы-Норбу, эки Г.Д. Доваадор, чогаалчы Кудажы, эртемденнер: О.А. оол, Р.Р. Бегзи (1985-1990 чылдар).

Элчилер Е.Т. Танова, эмчи Еремеева, Россияда караа элери ниитилелиниң Тывада эл ажилдакчылары А.А. Матю-удуг эргелелиниң удуртук-И. Иванов, Тываның СЭКП-ниң бирги секретары Г.Ч. н, хоорайның күүсекчи ко-ниң даргазы Д.Л. Тинмей, ажилдакчысы С.К. Шойгу, илелдер даргазы Т.Ч. Норбу (2004 чылдар).

Элчи Л.Б. Ховалыг, башкы Ер-а, комсомол ажилының Е.Д. Пала, РСФСР-ниң Тыва АССР-ниң Улустуң ар-М. Мунзук (2005 чыл).

Чылдарның ортан үезин-р ук даңзыга чоннуң база эвес дээн эрес-кежээ оол-стары немешкен. Ам олар-ан делгереңгей таныштыра-шээрер көрүңер.

Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич — республикада билдингир элчи болгаш политик. Күш-базымын Чөөн-Хемчик-а комсомол ажилындан-а, Таңды кожуунуң партия-мун бирги секретарына-ан. Тыва Республиканың Хуралының Төлээлекчилер-ының даргазына сонгудуп «Хүндүткелдин демдээ»-иң ийи дакпыр эдилекчизи.

Хоочуннар Хоорай хүнүнде. 2009 чыл.

Тыва Республиканың ордени, Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы, «ССРЭ кызыл-гаарын камгалаарына шылгарааны дээш» медалы, Моол Арат Республиканың «Найырал» медалы, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2005 чылда тывыскан.

Хураган Иван Иванович — хүреш, самбо болгаш дзюдога каш дакпыр чемпион. Дайынчы хевирниң спортчу оюннарының эвилелиниң Тывада салбырының президенти. Самбога болгаш хостуг хүрешке спорт мастери, делегей чергелиг спортчу судья. ССРЭ-ниң күш-культураның болгаш спорт-туң тергини, Тыва Республика-ның алдарлыг ажилдакчысы, Тыва Республиканың Арзылаң мөгези. Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаткан. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2006 чылда тывыскан.

Рамзанов Мулла Нургалиевич — Москвага техниктиг училище дооскан. Мергежили — электри мастери. Кызыл хоорайның тускай харылзаа черинге ажилдап турган. Барык-ла бүгү на-зынында Тываның электри энерги-язының адырынга ак сеткилдиг ба-раан болуп келген. «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалдың, «Ада-чурттуң Улуг дайынына тиелелге-ниң 50 чыл ою» медалдың болгаш «Социалисттиг чарыштың тилекчи-зи» хөрек демдээниң эдилекчизи. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2008 чылда тывыскан.

Чооду Кара-Күске Күнзекович — «Улуг-Хем» болгаш би-чии уругларның «Сылдысчыгаш» со-

луннарының үндезилекчизи болгаш бирги редактору. «Тываның аныяк-тары», «Эне сөзү», «Хем-Белдири» солуннарга кол редактор болуп ажилдаан. Күш-ажылдың хоочуну, «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медальдар-биле шаңнаткан, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдак-чызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тыва Республиканың Күрүне шаң-налының лауреады, Тыва Респу-бликаның Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреады. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2008 чылда тывыскан.

Поручник Аркадий Прокопьевич — эптелге-тудуг адыры-ның хоочуну. 50 ажыг чылдарның дургузунда «Сибтехмонтаж» КМК-га ажилдаан. Ол болгаш ооң ажил-дакчыларының күжү-биле муң-муң километрлерге хоорзалар четкиле-ри шөйдүнген болгаш муң-муң тон-на демир херекселдер тургустунган. Бүгү Тывада Поручниктиң болгаш ооң командазының киржилгези чокка ажылгалга кирген бүдүрүл-гени тывары берге. Хөй чылдар-да ак сеткилдиг күш-ажылы дээш хөй-хөй шаңналдарга ол төлөпиг болган. «ССРЭ-ниң шериг-далай тудуунуң тергини», «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу», Күш-ажылчы Кызыл Тук ордениниң, Тыва Республиканың ордениниң эдилекчизи, «Тыва Республиканың алдарлыг кижилери» күрүне депте-ринче кири бижиткен, «Россияның эки кижилери» энциклопедиязын-да ады кирген. «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2009 чылда тывыскан.

Таспанчик Чаш-оол Донгакович — республиканың кадык кам-галалының хоочуну. Күш-ажылчы базымын Тес-Хем район эмнелге-зинге педиатр эмчи болуп эгелэ-эн, Кызыл хоорай эмнелгезиниң уруглар салбырының участок эм-чизинге ажилдаан. Тыва АССР-ниң

кадык камгалал сайыдының ие-чаш талазы-биле оралакчызы турган. Кызылдың эмчи училищезиниң ди-ректору, республиканың уруглар эмнелгезиниң улуг эмчизиниң ор-ганизас-методиктиг ажил талазы-биле оралакчызы болуп ажилдаан. Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаар херээнге ак сеткилдиг күш-ажылы дээш күрү-не болгаш албан черлериниң шаң-налдарын чаңгыс эвес удаа алган: «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчи-зи» атты, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы, «ССРЭ-ниң кадык камгала-лының тергини» хөрек демдээн, «Күш-ажылдың хоочуну» атты ал-ган. 2009 чылда «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты тывы-скан.

Хадаханэ Мария Андреевна — эртем-ден, педагог, чогаалчы. ТДЛТЭШИ-ниң литература болгаш аас чогаал секторунуң эртем ажил-дакчызы. Барыын-Хемчикке, Каа-Хемге, Бай-Тайгага, Тере-Хөлге студентилери-биле тыва улустуң тоолдарын чыып ажилдаан. Публи-цисттиг очерктериниң, тыва литерату-ра дугайында эртем чүүлдеринин, уран чогаалдарның, тыва тоолдар-ның болгаш тоожуларның, үлегер домактарның очулгазының автору. Тываның болгаш Россияның куль-туразының алдарлыг ажилдакчызы, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле, ол ышкаш Россия-ның Херээженнер эвилелиниң, Рос-сияның улустар ассамблеязының, Михаил Шолоховтуң медальдары-биле, «Кызылдың сайзыралына кириген үлүг-хуузу дээш» медаль-биле шаңнаткан. Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты 2010 чылда тывыскан.

Дарачи Петр Дюлюшевич — күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң

«Кызыл чылыг» КУБ-туң хоочун ажилдакчызы, Күш-ажылчы Алдар ордениниң 2-ги, 3-кү чергезиниң база хөй санныг хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. 1968 чылдан бээр ба-рык дөртөн чылдарның дургузунда хоорайның электри четкилериниң слесары болуп чурттакчыларны чылыг-биле хандырып келген. Күш-ажылчы базымын каттышкан чылыг четкилериниң одакчызындан эге-лээн. Оон чылыг четкилерин ханды-рарының талазы-биле слесарьлап, а ооң соонда Тывкоммунэргонун, Кызылдың ЧЭТ-тин, «Тываэнерго» ААН-ниң, «Чылыг четкилери» КУБ-туң участок мастеринге ажилдаан. Кызылдың төөгүзүндө «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атка төлөпиг болган бир дугаар слесарь. 2011 чылда «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты тывыскан.

Лебедев Влади-мир Ильич — РЭА-ның Сибирь салбырының бойдус курлавырларының комп-лекстиг шингээдилгезиниң Тыва институтунуң директору, геоло-гия-минералогия эртемнериниң доктору, РЭА-ның Сибирь сал-бырының Чер дугайында эртем-нериниң Каттышкан чөвүлелиниң кежигүнү, Бойдус билиглериниң Россия Академиязының академи-ги, Инвестиция болгаш экономика тудуунуң Делегей академиязының кежигүн-корреспондентизи. «Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыязы дээш» ордениниң 2-ги чергези-биле, «Россияның эң эки кижилери» энциклопедияның медалы-биле, «Экономиканың алдын камгалалы» хүндүлүг демдек-биле Россияның экономиктиг айыыл чок чоруун быжыглаар талазы-биле күрүне хем-чеглерин боттандырырынга болгаш ажилдап кылырынга кириген улуг үлүг-хуузу дээш шаңнаткан. «Кы-зыл хоорайның хүндүлүг хамааты-зы» атты 2011 чылда тывыскан.

**Кызыл хоорайның
Төлээлекчилер хуралы-
ның депутаттарының
байыр чедиришкени**

Светлана Ощепкова:

«Бистиң эргим, ынак эр кижилеривис!

Силерниң бистиң-биле кады болганыңар, бисти камгалап чорууңар, силерниң күштүг эктиңерге даянып чорууңар дээш Силерге өөрүп четтирдивис, силер эң-не тергиин эрлер силер».

Людмила Тас-оол:

«Эр деп атты төлөтүп эдилер! Херээженнер эргечассыг, чараш болзун дээш күштүг, бүзүрелдиг болгаш биске ынак болуңар!»

Алевтина Шивит-оол:

«Бодумнуң соңулда округумнуң шупту-ла эр кижилеринге болгаш Кызылдың шупту эр кижилеринге сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен. Бистиң хүндүлүг эр кижилеривис, силерниң ачыңарда хоорайывыс сайзыраңгай-дыр! Каң кадыкшылды, чедишкениңерни болгаш ынакшылды силерге күзедим!»

Езулуг эр кижии кандыг болурул?

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр хоорайның эр хиндиктиг чонундан: «Силерниң бодалыңар-биле, амгы үеде тыва эр кижиниң мөзү-бүдүжү кандыг болза экил?» деп айтырыгны салырымга, олар мынчаар харыыладылар:

Бады Ооржак, 81 харлыг хоочун:

— Бистиң тыва чон шаандан тура күш-ажылдан халбактанып, мал-маган өстүрүп, тараа-быдаа тарып, ажы-төлүвүс өстүр азырап, амыдырап келген. Эр кижилер уйгучыдын деп чүве шуут билбес, ажыл-агыйын кылыр дээш орай дүне удааш, сыгыр даң бажында-ла малын оъткарып чоруй баар. Амгы үеде эскерип чоруурга, аныяк оолдар база аажок эрестиг, хол-будунуң тутунгуру аттыг-дыр. Эр кижии черле кашпагай, хөөредип чугаалаар болза, ужугуп-кушталдырып чоруур болур-дур, ийин. Амыдыралдың кол башкарыкчылары эр кижилер болганда, олар өг-бүлөзү, төрзөн чери дээш канчаар-даа аажок харыысалгалыг.

Шолбан Дандар, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаты, Россияның болгаш Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорттун тергиини:

— Бир дугаарында эр кижии шынчы, эткен сөзүн кандыг-даа таварылгада ээлээр, бүзүрелдиг, өг-бүлөзүн хүндүлөп билер ужурулуг деп бодаар мен. Ажы-төлүн шын орукче тургузуп, оларны төлөтүп кижилер кылдыр кижизидери чугула. «Ада өлүр — огу артар..» деп үлөгер домакты анаа эвес сөглээн. Кажан ада кижии чырык черден чоруй баарга, ооң орнунга огу артар. Ол ачазының ажыл-агыйын уламчылап, төрөл бөлүктү баштаар. Амгы үеде оолдарны эскерип чоруурга, боду дээш туржуптарының талазы-биле шала кошкак, бодунга бүзүрели куду болуп турар. Чөптүг чорук дээш эчизинге чедир туржуп билер, шиитпирлиг болур. Кудумчуга бодун шын эвес алдынып чоруур аныяк-өскенге улуг кижии чүве чугаалаар болза, удур алгыра бээри дыка-ла чараш эвес. Улугну улуг деп хүндүлээр болза эки. Бистиң тыва чоннуң маадыры Сергей Шойгу ышкаш төлөтүп, езулуг эр мөзү-бүдүштүг болурунче аныяк оолдарывысты кыйгырап-дыр мен.

Лопсан Биче-оол, Кызылдың №1 школазының 8 «в» класының эки өөреникчизи:

— Бодаарымга, тыва эр кижии таакпылава, арагалава, хей чугаалыг болбас болза эки. Эр кижилер чок болза, келир үе база чок болур. Оолдар боттары камнанмас болза, келир үениң ажы-төлү кадык эвес болур. Амгы үеде эр улус боттарын эмин эрттир хостуг алдынар, арага-таакпыже сундугар. Ол багай чорук-тур. Мээң ачам ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамыда ажылдап турар, ол арага ишпес, таакпы тыртпас, боду хостуг хүрештиң спорт мастери. Мен эр кижии болганымда, ачамны

дөзээр мен. Байырлал таварыштыр эш-өөрүмге, эр улуска кышылды, чуртталгага ынак болурун күзедим.

Ооржак Артыш, республиканың Кенденбиль аттыг чүүл школа-интернадының үрер хөгжүм башкызы:

— Кижии бүрүзү эр кижии мындыг болур ужурулуг деп чугаалаар. Шынында хандыр, чүвениң дөзүндөн ап боданыр болза эки. Амгы үеде кижии бүрүзүнүң кижизидилгези аңгы-аңгы апарган. Көрүп чоруурга, бичии кижиниң сеткили шала улгадып турар деп болур. Чүү-даа чүве демниг чоруктан эгелээр, ынчангаш Тывавысты алдаржыдып чоруур хөөмей-сыгыдывыс, спортче сундугуп, бот-боттарывысты хүндүлөйп чоруулуңар!

Артур Адыгбай, шывыглыг рынокта садыгжы:

— Амгы үениң эр кижизии арага ишпес болза эки. Чамдык улус арага-дарыже элзэн сундуга берген боор-дур, ажыл-агый чогуңдан, амыдыралдың бергезинден ирги бе. Эр кижии дүжүп бербес, сорулгазын чедип алыр дээш черле салдымас болза эки. Байырлал таварыштыр республиканың эр чонунга чүнүң-даа мурнунда кадыкшылды күзээр-дир мен. Бодум эштир кижии мен. Спортка хандыкшылдыг болуру чугула!

Дамба-Доржу Ынаалай, Россияның Журналистер эл линиин кижигүнү, Тыва радионуң корреспондентизи:

— Амгы үеде эр кижиге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Эр хиндиктиг чон бичии суларай бергенивис шын-дыр, ийин. Езулуг эр кижиниң ажылдарын кылбайн турар бис. Чижээлээрге, херээжен кижии акша ажылдап турар, а эр кижии бажыңында уруг-дарыын ап, идик-хеп чүп, аш-чем кылган турар. Машинаны безин кадалары мунуп алган, а ашактары кыдыында олургулаар. Эр кижии шаг-төөгүдөн бээр чемгерикчирасоруктуг, сүлдө-сүзүктүг, терең угаанныг, чаңгыс сөс-биле тыңчы болгай. Шаанда эр кижии бүрүзү аът, малга ынак чоруп а амгы үениң оолдары машина-балгат сонургуаар. Эр кижии бэде-хере тыртынып, бодун шын алдынып, боданып чоруур б эки боор.

Автордан: мындыг хевирлиг харыыларны эр улустуң боттадан дыңнаары дыка солун болду. Олар боттарының чедерпестерин түңнөп, сайгарып чугаалажып олурары өөрүнчүг. бодаарымга, езулуг эр кижии болурунга улуг угаан херекчон ийин. Чүгле бодунга бүзүрелдиг, бурунгаар чүткүлдүг, боттуруштуг-ла болза, эр кижиниң мурнунда оруу кайнаар-даа болур. Байырлал таварыштыр Тывавыстың экер-эрес эзирлеркаң дег кадыкшылды, чедишкениңерни күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО белетки

ТЫВАНЫҢ ШКОЛАЛАРЫ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРЛИГ АПАРГА

Бичии уругнуң эргезин камгалаар бүрүн эргелиг төлээниң эки турачы дузалакчылары Тываның школаларында көстүп келген. Эрткен неделяда бирги 13 кижии республиканың уругларының эрге-ажыын камгалаар төлээлекчи Светлана Аракчаадан ооң эрге-байдалын айтып турар шынзылганы алганнар.

Төлээниң дузалакчыларыңче бодунуң эргезин кызагдап база хажыдып турар деп санап турар бичии уруг бүрүзү барып, олардан дуза дилеп болур, деп С. Аракчаа чугаалап турар. Амдыызында ындыгларның аразында кол черни ол-ла школа-

ларның башкылары ээлеп турар. Ындыг болза-даа, дуржулга кылып, ук ажылче хей-ниити төлээлекчи болуру-биле оон-моон эки турачыларны хаара тудуп эгелзэн.

Ынчангаш Кызылдың № 14 школазында бо хүннерде «Школаның омбудсмени» деп дуржулга эгелеп турар. Ында чаштың эргезиниң камгалакчыларының ролун Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң сургуулдары Анна Голодина болгаш Зоя Рыженкова күүседип турар. Школада өөреникчилерниң хомудалдарын болгаш саналдарын бижээш, сугары-биле хааржакчыгаштарны тургускан. Омбудсменнер чагааларны өөренип көргөш, ук медээлерге үндөзилеп,

чогуур хемчеглерни эрттирер. Чурт-тун кол хоойлузунуң берип кааны эргелери школачылар көвүдөдирниң таблицазы дег шынгээдип алыр боор деп бодал бар. Бир эвес ол эргелери кым-бир кижии хажыдыптар болза, кымның дузазы-биле чөптүг чорукту дилээрин уруглар билер алаар. Ук дуржулганың түңнели ол болур ужурулуг.

Кызылдың бир кезек өөредилге черлери аңаа улажыпкан: уругларның эргелери дээш боттарыңче немелде чүүктү дагдынып алган башкыларының шалыңыга, эвээш-даа бол, акша немешкен. Амдыызында бүрүн эргелиг төлээниң дузалакчылары чүгле ниити өөредилге черлери-биле ажылдап турар.

Дузалакчыларыны-биле алырга кайжыттыгган школалар, лицей интернаттар оочуру турупкан турар. Ооң соонда суур школалар бар. Бир кожуунда амдыызы чаңгыс омбудсмен ажылдап турар.

Бүрүн эргелиг төлээниң иштуду Тывада чыл ажыг ажыктарын сагындырып каалы. Светлана Аракчааның дыңнадынып алырга, ол үениң дургузуңда билдиришкени кирген бооп турар. «Оларның хей кезии чурттаар жың-балгат, школа назыны чөтү уругларның өөредилгези база мент дээн айтырылгарга уруглар эргелери хажыттынып турар деп, уругларның эргезин камгалап бүрүн эргелиг төлээ чугаалады».

Угаан-бодалдың өзүлдези

Эр тура-сорук, эткен сөзүңгө ээ...

Эр тура-сорук, мөзү-бүдүш, сөзүңгө ээ... Бо шынарлар эр кижиге дорт хамаар-ы. Ылаңгыя эткен сөзүңгө ээ уру кончуг чугула. Мерген эр өгбелерниң чугаалаан эр доматары дыка өөредиг-болгаш кижизидилге-биле харылзаалыг. «Эткен сөс эрткен ыяш» дээн чугаада эр хөйну чугаалап турар. Эр болганда, чугаалаан сөзүн, эр ажилын эчизинге чеди-Орус чонда болза, эр кижиге бажың тудуп алыр, оон олуртур, а сөөлүндө оглун эдип өстүрер дээр болгай. Э-ла шын чугаалаан.

Да-чурт камгалакчызының чоокшулап олурар болган-луннуң бо үндүрүлгезинде улуг номчукчуларывыстың ховар, төлөптүг оол-ның бирээзи Начын мөге-сей Алексеевич Монгуш-би-ныштырар-дыр бис. Байыр-үдүүзүндө аныяк мөге-биле эр корреспондентилеривис-шкан. Ынчангаш оларның ыюзун силерге бараалгат-

Кандыг-даа кижиге ук-төрзөн черлиг болгай, эр Алексеевич, кайыын?

Чырык чер кырынга чаят-төрзөн черим Өвүр кожуун-андагайты суур. Чогум 2-ан 9 класска чедир Кызылга-п турдум.

Хүрешти канчап сонуургай-силер?

Школаны суурумга дооскан-едир суурумче чоруй барга-енээ дыка эки болган, чүге-хүрежи эгелзэн мен. А-мунда улуг сонуургал чок-Суурга ачам база чанынга-болгаш, ол мени эртенниң-гузуп «сывыртаар» турган. Э-рорту спортка хандыкшып, э-е ала-чайгаар кире берге-

Төрөл аймааңарда мөгелер-?

Ие, бар. Авамның талазын-жир өгбелерим турган. Сал-чаан деп болур. Улуг дааи-

Алексей Санчат-оолович-Александр Санчат-оолович-аза хүрежир улус. Алексей-дыка шыырак хүрежир тур-улуг шүгбейн-даа чораан-үезинде шыырак мөге деп-п чораан. Ынчангаш ачам-лгаш даайларым ачызында-оннуң чараш маргылдаазы-«делегейинче» кирген мен. Бир дугаар тиелелгеңерни-көрүңерем.

Баштай чер дагаан байыр-га, кудаларга болгаш ко-ергелиг бичии маргылдаа-үрежи эгелзэн мен. А бир-тиелелгеми 9 класска чаа-п эгелзэш, чаалап алган-огум хүрешче улуг идигни-алдың начыны» деп 18 хар-дар аразынга маргылдаага-Куулар-биле үжүрлөшкөш, мен. Оон эгелзэш хей-адым-лген деп болур. Оон амыды-а база бир чугула болууш-магалдайның бир байырла-тураскааткан улуг хүрешке-лелгеми чаалап алган мен. Сол тренериңер кымыл?

Мээң улуг башкым, сүмелек-

чим, тренерим — ачам Алексей Ба-зыр-оолович Монгуш. Ол алыс боду-спортчу кижиге болгаш, национал хе-вирлер талазы-биле спорт мастери.

— Кады төрзөннериңер каш кижиге силер?

— Улуг угбам Айдаш Алексеев-на база дуңмам Андрей, үш кижиге бис. Андрей база хүрежир.

— Начын мөге деп атты кан-чап чедип алдыңар?

— 2008 чылда чылдың болур-улуг Наадымга, ол ынчан Наадым-найыры Өвүр кожуунга болуп тур-да, Аяс Монгуш-биле үжүрлөшкө-ним соонда Начын мөге деп атты-тывыскаан. Бо атты чогум дүрүм-езугаар дөртчө кирерге, тыпсыр, ынчалза-даа үжүрлөшкөн соонда-база тыпсыр апарган. Начын мөге-аттыг шыырак мөгелер хөй. Бо ат-мөгелерниң бедик аттарының баш-тайгы чадазы болуп турар. Баштай-Начын, Арзылаң, Чаан, оон эң-не-бедии Күчүтен мөге. Начын дээр-ге хартыга ышкаш куш деп билер мен.

— Өг-бүлө байдалыңар кан-дыгыл?

— Эрткен чылын өгленип ал-дым, эжимни Линда Владимиров-на дээр. Ол юрист мергежилдиг. Бичии, чаптанчыг, 3 харлыг үнелиг-даш аттыг Агата дээр уруглуг бис.

— Эжиңер спортка канды-гыл?

— Школага өөренип тургаш, хол бөмбүү-биле, баскетбол ой-наар турган чорду, чогум шуут-хандыкшыл чок. А хүрешти мээң-аайым-биле сонуургаар апарган, оон мунунда мөгелер безин таны-вас турган.

— Мөге кижиге болганыңарда, оолдарлыг болур күзел база бар-боор, оолдарыңарны хүрешке-сонуургалдыг кылдыр кижизид-ер силер бе?

— Ие, оолдуг болур болзум-за, бүгү тала-биле кижизидер мен.

Мени ачам канчаар кижизиткенил, мен база ындыг боор мен.

— Силерниң билишкениңер-биле езулуг тыва эр кижиге кандыг-болурул?

— Тыва эр кижиге, бир дугаарын-да, бодунуң төөгүзүн кончуг эки-билир, езу-чаңчылдарны сагып чо-руур, ийинде, ада-өгбелериниң сал-гал дамчаан чаагай чаңчылдарын-хүндүлөп билер чүдүлгелиг, чур-тунуң төлөптүг кижизиге деп бодаар мен.

— Силер база аныяк салгал-дың төлээзи силер. Өг-бүлениң, төрөл аймактың чаагай чаңчыл-дарын, езулалдарын сагыыр та-лазы-биле көрүжүңер кандыгыл? База төрөл-дөргүлүңерниң дагып-турар чери бар бе?

— Ол талазы-биле черле бодап-чоруур сагылга-чүдүлгелиг мен. Бурунгу өгбелеривистиң ыдыктыг-езу-чаңчылдарын хүндүлөп чорууру-чугула. Ада-иемниң өөрөткени-биле бодум шаамда сагыыр ужурулуг-сагылгаларны сагып чоруур мен. Шаадада суг болза эр кижиге бол-ганымда, бедик черже үнүп, саңы-салыр мен. Төрөл аймаавыстың да-гып турар чери база бар. Авамның-авазы, кырган-авам турда, шупту-аалга чыгып, эрттирер турган бис. А каян кырган-авам чок апаарга, доктаамал звес-даа болза, дөмөй-ле төрөлдөр чыгып, черивис дагып-турар бис.

— Шериг албан-хүлээлге-ңер каяа эрттирдиңер? База ол-ышкаш шериг силерни канчаар-өөредип кижизиткенил?

— Агаар-десант шеринге эрт-тирдим, оон өөредилгезин Омск-хоорайга, а оон соонда Иваново-хоорайдан чуртумче халажып-кел-ген мен. Шериг эр кижиге дыка-ажыктыг деп санаар мен, чүге дизе-аңаа кижиге езулуг эр мөзү-шынар-га өөренип алырыңдан аңгыда, хөй

чүүлдерни өөренип алыр, тодаргай-лаарга, кижиге харысалгалыг апаар. Парашют-биле шурап база өөренип-алган мен.

— Бир дугаар парашюттүг-шурааныңар дугайында сонуур-гадып көрүңерем, Алексей Алек-сеевич.

— Шураар мунунда чогуур-ужурлуг үе дургузунда тускай бе-леткелди эртер, парашюттарны-чыыры, шын шураары, дүжери-дээш, оон-даа өске. Белеткелди-эрткеш, бир дугаар шураар дээш, 9 тыва оол чорупкан бис. Мен суг-болза бир дугаар самолетка олур-ганым ол. Шураар мунунда офи-церивис бисче көргөш, каттырып-шаг болган. «Чүү болган?» — деп-айтыраарымыска, ол биске: «Силер-ниң сыгыр карактарыңар бистин-ден артык улуг апарган-дыр, дыка-кортпаңар» — деп бисти оожурга-дып, хей-адымыс көдүрүп, баштак-аайы-биле чардыктырып турганы-ол дийин. Оон шупту каттыржып-турувуста хенертен «че, шураар»-дээн команда соонда, шупту шурай-бергенивисти безин билбейн барган-бис.

— Ажык дээр адаа-биле-агаарже шурай бээрге кандыг-боор-дур?

— Чогум эгезинде коргунчуг бо-

лур, оон шурай бээрге, кижиге эзир-куш дег хостуг ужуп чоруур чорду. Ол үеде кижиге куштун агаарда ужуп-чоруур байдалын биле бээр чор-ду. Черден 800 метр бедикте куш-дег чоргаар ужуп чорууру дыка со-лун. Оон кол-ла чүүл — парашюттү-үезинде шын чазыптары, бичии-ле-частырыгың түңнели багай боол-болур. Дүжерде база буттарны шын-тудуп алыры чугула.

— Каш катап шурадыңар?

— Мен нитизи-биле 12 катап-шураан мен. Оон кижиге катап-ка-тал шураар күзел чайгаар тыптып-келир чорду.

— Шериг соонда амыды-рал-чуртталгаңар канчаар шиит-пирлеттинип, кандыг күзел-бо-далдарлыг апаар-дыр силер?

— Өг-бүлө тудуп ажылдаары. Амгы үеде Тыва Республика тала-зы-биле Онза байдалдар яамызын-да камгалакчы болуп ажылдап ту-рар мен.

— Ада-иеңер дугайында чу-гаалап көрүңерем.

— Авам Любовь Санчат-оолов-на — бичии уруглар эмчизи, а ачам-Алексей Базыр-оолович үстүндө-чугааладым, спортчу үезинде спорт-комитетиниң даргазы турган. Ада-иевис биске дыка эки билишкени-ниң хамаарылгалыг, езулуг кижилер-кылдыр өөредип кижизиткен. Ачам-кажанда-даа бисче улуг үнүг чу-гааланмас, анаа, оожум, чөлтүг-чугаалап каарга, боттарывыс этти-нип алыр бис.

— Хостуг үеңерни канчаар-эрттирер-дир силер?

— Эш-өөрүс-биле чыгып-алгаш, дыштанып чоруп каар бис, чайын эштип, кыжын хаактап, чуң-гулаарыңа ынак бис. Шөлзү үезин-де суурже дыштанып чоруптар бис.

— Силерге эш-өөр чүнү иле-редип турарыл?

— Эш-өөрүм хөй. Кижиге-өөрүшкүге-даа, мунгаралга-даа-эш-өөр турда, чиик болур, кижиге-чааскаанзыргай болбас. Найырл-га-дыка бүзүрээр мен. Бүзүрелдиг-эш-тер кижиге чүдөн-даа артык үнелиг-болур.

— Силер кадык амыдырал-дың төлээзи болганыңарда, аныяк-өскөңгө чүнү күзээр си-лер?

— Кол-ла чүүл — кадык амы-дыралды чорудар, спорт-биле-өңүк болур, арага-таакпыже сун-дулуг болбас. Кижиге кадык-ла-чор-за, чедишкени, аас-кежик, өөрүшкү-чайгаар чедип келир.

— Ажыл-амыдыралыңарга-база спортчу сайзыралыңарга-чедишкениңерни күзедивис. Ол-ышкаш чоокшулап оорар Ада-чурт камгалакчызының хүнү та-варыштыр силерге аас-кежик-ти, кадыкшылды болгаш чоок-кижилериңерге бүгүдөгө экини-күзээр-дир бис.

— Четтирдим, улуу-биле.

В.КОНГАР, А.ТАУ
чугаалашкан.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чургуу база хуу ар-хивтен алган.

Алексей Монгуш парашют-десант эш-өөрү-биле. Иваново хоорай. 2010 чыл, май.

«АДА ТУРДА, ЧОН ТАНЫЫР, АЪТ ТУРДА, ЧЕР КӨӨР»

ШЫН
http://shyn.ru

Даштыкыда чаңгыс чер-чурттугларывыс

Чаа Зеландияның экономика-зының үндезини — көдээ ажил-агый. Бо чурттуң үндүр садып турар продукциязының чартыы зыт, сүт аймаа болгаш дүк. Дүк волокнозу бүдүрер талазы-биле делегейде ийги черде. Күрүнениң девискээринин чартыындан хөй кезин одар болгаш тарылга шөлү. Мында тарып өстүрүп турар кол көдээ ажил-агый культу-ралары — арбай, кукуруза, горох болгаш картофель. Виноград өстүрери биле оон арага аймаа бүдүрери база сайзыраңгай. Чаа Зеландия — көдээ ажил-агыйга дотация системазы чок болурун чедип алган делегейде чаңгыс-ла сайзыраңгай чурт. Амыдыралы-ның деңгелиниң бедииниң тала-зы-биле Чаа Зеландия делегейде бешки черде. Ону чүгле күрүнениң болгаш социал институттарның деткимчези-биле эвес, чуртту сайзырадырының чартыкчы про-граммаларның ачызында база че-дип алган. Ол чаартылгага бис-тин чаңгыс чер-чурттугларывыс Эмина биле Айдар Кызыл-оолдар чедишкенин киржи берген.

Чүден эгелээнил?

— Эмина, Айдар, оранчок та-лыгырда чуртче чоруурунга кан-чап дидигиптиңер? Ол канчаар болганыл?

Эмина: Чаа Зеландияже ке-рээ езугаар ажилдап чоруур арга тыптып кээрге-ле, үр-даа бодан-май, дораан-на чөпшээржипкен бис. Баштай дээрзинде Айдар «Sprint» деп американ компания-га ажилдап турду, чылда ийи ка-тап үш-үш ай дургузунда АКШ-че командировкалаар. Ол биске дыка таарышкан — даштыкыга ажил оон мергежириңге болгаш амы-дыралга база бир деңгелче өрү көдүрлүрүңге дузалыг болган. Ын-чалза-даа ийи чыл хире болганда командировкалардан хөңнүвүс ка-лып эгелзэн. Чогум-на ол өйде Чаа Зеландияга чаа төлөвилел ажит-тыган, үр үе дургузунда коман-дировкалаар ажилдакчылар аңаа хереглеттинип турган. Өг-бүлөвис ишти шупту ынаар кады чоруп, моон соңгаар үр үе дургузунда ча-рылбазы биске өөрүнчүг болган.

Даштыкыга чуртталга өске чурттуң культуразы-биле таныжып ал, чаа кижилерге ужуражып, де-легейни көөр болгаш ону билип алырының кызыгаарын улам-на делгемчидип, бодунуң билбеси өске чүүлдерге бо кижичаңгыгыл, эпиг-ээлдек болур онзагай мөзү-бүдүштү биске берген. Бистиң уруувус школага өөренип, ан-гли дыл төрзэн дылы болур уру-дарыгның аразына англи дылга чеди харлыында-ла чугаалап эге-лей бээрге база амырал турдувус. Чаа Зеландияга бир чыл чурттаар боор бис деп, ынаар чорупкан бис, ынчалза-даа мында үр апардывыс. Студент чылдарымда Америкага үр эвес чурттаан мен. Даштыкы-ларның чуртталгазы-биле, эвээш-биче-даа бол, таныш болгаш, Чаа Зеландияга арга-дуржулга чедип алыры биске чүү хире ажыктын билип, оон салдынмаан бис. Бүдүн чыл дургузунда хүнге дөгеленип, океанга эштирин күзеп турдувус. Ол дээрге ынчангы кенен күзел-дер болганын ам хүлүмзүрүг-биле сактыр-дыр бис.

— Боттарывыстың херегел-

деривисти хандылар, чүткүлде-ривисти чедип алыр дээш эң-не шыңгы базымнарны чуртталга-выска кылар болгай бис. Өске чуртче көжүп чоруурда, кандыг сорулгаларлыг турдунар, Айдар?

Айдар: Анаа-ла сонуганчыг база болган. Чаа Зеландияга чурт-таксап, ажылымга арга-дуржулга чедип ал, дылга өөренип, культура болгаш угаан-бодал талазы-биле байлакшып алыксаан мен. Сайзы-раарына болгаш доктаамал мер-гежириңге арга-хорганы херек кы-рында бээр компанияда ажилдап

Кызыл-оолдар оглу, кызы-биле.

тур мен. Бисте янзы-бүрү сонуг-галдарлыг, хандыкшылдыг кижилер бар, сактырга, оларга далай дискет караа хире. Сени долгандыр ындыг кижилер турда, оларның энергия-зы-биле улам күш кирип, бедик мергежилдиг кижичаңгыгыл бооп өзүксээ-рин кээр. Бо компанияның ачызын-да делегейниң эң чараш болгаш айыыл чок чурттарының бирээзинге чурттаар база ажилдаар аргалыг болдум. Эң ылаңгыя Штаттарга барып, кижиниң хосталгазы бол-гаш эргелери деп чүвени билгеним соонда, Москвага ышкам апарган-даа ышкаш болган. Ол бүгү база бистиң даштыкыже чорупканывыс-тын база бир чылдагааны болду.

— Чаа Зеландияга хүннү канчаар эрттирип турар силер, сонугадып көрүңерем.

Айдар: Эртен турар, сула шим-чээшкенин кылып, соок суг-биле шалтаныр... баштакандым. Онза-чү-ве-даа чок. Кызылда хүн бүрү амы-дыралдан чүнү-биле-даа ылгалбас ажил — бажың — школа. Чаңгыс ылгалдыг чүве — бис улам-на спортчу болгаш каң кадык апарды-выс. Тус черниң чурттакчыларының ачызында спорт бистиң чуртталга-выстың кезик-чамды болу берген. Кончуг спортчу нация. Хөй кижилер ажылыңче чадаг-тергелиг баар, эр-тен-кежээ маңаар, эштири дээр-ге балыктар-ла. Каракка ол дыка ил-дең, бо бүгү массалыг болганы-биле кижичаңгыгыл кичээңгейлиг апаарына дыка салдарлыг чорду. Спортчу эвес боору каракка чар-жынчыг алаар. Кежээлерде, өске кижилер ышкаш, телевизор көөр, ном номчуур, компьютерге «Моно-полиялар» азы «Уно» дээр ышкаш оюннар ойнаар-дыр бис. Уруувус номнарга ынак, ынчангаш библио-тека баары база хүн бүрү амыды-ралдың бир кезин.

— Кандыг күзелдиг силер? Чаныксанчы база аажок боор

аа...

Эмина: Чаныксанчыг. Ада-ие-леривисти болгаш эш-өөрүвүстү сактыр-дыр бис. Бир катап эште-ривиске сыгыт-хөөмей көргүзүп ту-рувуста, Тывага эвээш чурттаан-даа болза, уруувус ылгал бадырыпкан. Ада-чуртундан ыракта чурттал-чоруур чаңгыс чер-чурттугларына бистиң хөөмейжилеривистиң чогаа-дыкчы хөгжүмү ол хире салдарлыг-дыр — төрзэн чуртунче кыйгыра бээр. Өйлеп-өйлеп чаныкса-даа бээр болзувусса, Россияже амды-зында далашпайн-дыр бис. Чаа Зе-

амыдыралдың хөгжүлдеси мында аяннаштыр тааржы берген. Идип-кейлиг дыштанылгага, харын-даа мырыңай озал-ондактыг бооп бо-лур дыштанылгага ынак кижилер-ни Чаа Зеландия бодунче хаара тудуп турар. Сноуборд, кышкы курорттарга хаактаары, тремпинг, кэмлинг, балыктаары (акулаларны безин), даг чадаг-тергежи, озал-он-дактыг бооп болур аттракционнар, рафтинг, серфинг — озал-ондакты херекке албас кижилерниң хандык-шааны шупту хевирлерниң дышта-нылгазы бар-дыр, ол бүгү кайгам-чык чараш черлерде. Шынаалар, вулканнар, изиг аржааннар, мең-гилер болгаш океан дээш, магалыг чараш агаар-бойдус. Бойдузу кон-чуг арыг чурт, мында агаар тулган арыг. Садыг-саймаа кезириңге болгаш хоорайның хүн бүрү чурт-талгазына ынак кижилерниң бээр углаан херээ-даа чок. Маңаа чүгле чайын азы декабрь, январь, фев-раль айларда эштирге онза. Бис-тин чурттал турарывыс найысылал Велингтонга чайын эштирге арай-ла соок. Чаа Зеландия дугайында чурттаарга эки дыка улуг суур деп чугаалап болур. Мында чурттакчы чон хөй эвес, кым-даа кайнаар-даа далашпас, шөлзөн чер-дир, ындыг-даа болза амыдыралдың хөгжүлдеси-нин шупту чедишкенин бар.

Ортулуктарың чурттакчылары-ның болгаш маори деп үндезин улустуң культуразы база онзагай. Оожум океанның ортулуктарының улустарының фестивалына суг болза, бажыңны дүктөрүн чараш чечектер-биле каастаан, национал хептерин кеткен кижилерни көөрге, дыка-ла чараш. Маори — кончуг солун улус, оон культуразы биле дылын камгалап арттырар дээш Австралияның үндезин чурттакчы-ларына, Американың индейлерин-ге деңгээрге, хөй хемчеглерни ап турары өөрүнчүг. Бо черниң агаар-бойдузу чымчак, ынчалза-даа тро-пиктиг чурт эвес, мында мөңгө чай — тоолчургу чугааларның бирээзи-дир. Чижээлээрге, эрткен чылын маңаа езулуг хар чаап турду, а ба-жыңнарда одалга чок.

Өске чурттарда ышкаш, Чаа Зе-ландияда шиптирлээр айтырыглар бар. Чижээлээрге, хөй маорилер ажилдавас болгаш өөрөнмес-даа, чүге дээрге чурттакчы чоннуң со-циал камгалап системазы бедик деңгелде. Дузаның янзы-бүрү системалары дамчыштыр амыды-ралының байдалы шоолуг эвес азы ортумак өг-бүлелерни күрү-не хандырып турар. Ындыг дуза-ламчы бар боорга, кижилерниң

чамдыызы ажилдаарына ка-тоомча чок апарган ышкаш са-дырар. Ажилга кызырып каан өг-бү-ленден чарлы бээр азы ажы-төлдүг ада-ие боор бол-за, дыка түрегдес сен — күр-дузалаар. Эвээш эвес анык өөренир, университет кирер рулганы боттарына салбайн ту-Бир эвес дээди эртем болгаш-дик мергежил чокка чурттал бо-болза, дүвүрзэн херээ чүү боор күрүне дузалаар. Оларның ча-мызы ажилдап шыдаар-даа бо-күрүне азыралына чаңгыгыл-ган деп чугаалап болур. Күрүне социал камгалап үндүрүп ту-акша-төгери дээрге ажил-а-жы кижилерниң үндүрүлгө-ле болгай. А эң хөй үндүрүлгө-олар төлөп турар. Мында элдеп барымдаа бар: ажил кылып шы-ар чурттакчы чоннуң чүгле ийи-зу — дээди эртемниг.

Чаа Зеландия — элдепиг чү-дерниң чурту. Мында чуртталга-деңгели бедик, ынчалза-даа о-биле көңгүс бөдүүн чүүлдер ш-дүүшпес. Чижээлээрге, соок, ш-ирик бажыңнар. Баштай берге т-ду. Сооксумаар агаарга ам чаң-гып калган бис, ийи бажыңны с-лааш, чылыг бажың тыппадывыс. Каттырынчыг чүве, Чаа Зеландия чоруур деп тура, чылыг хептерин-ти Кызылда ада-иелеривисче чор-дупкан бис. Оон соонда дедир-алыр ужурга таварыштывыс.

Тус черниң хөгжүлдесиниң б-элдеп демдээ — изиг болгаш со-сугнуң краннарын аңгылап каан — кажар англи чоннуң салдар Сантехниканың амгы хевирлер-б-ле солуп эгелей бергени чугаа-ындыг-даа болза бажыңнарның к-кезиниң дериг-херексели эрги-вээр.

Мен бодаарымга, бир эвес ар-бар болза, Тываның чону бо чурт-көрүп сонугаан болза.

— Ажылыңар аайы-биле чү-кылып турар силер? Тус черни тураскаалдарын, культуразы болгаш чараш агаар-бойду-шинчилеп тур силер бе?

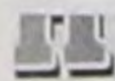
Эмина: Айдар — бүгү деле-гейниң телекоммуникация ком-панияларына программалар ханд-рылганын ажилдап кылып турар «Net-cracker Technologies» амер-кан компанияның инженери. Уру-вус Мариша 10 харлыг, бо чылы-эге школаны доозуп тур. Мен уру-ларымны азырап өстүрүп орам-Арга бар апарганда, боттары-а-зы эштеривис-биле бир-ле чер-дыштанып чоруур-дур бис. Со-гу Ортулуктуң барык шупту-у-

ЕЗУЛУГ ТЫВА ЭР КИЖИ: мөге, малчын, хөөмейжи...

Аңгырак Викторovich Ховакян — амгы үеде Тыва национал оркестринин удуртукчузу. Чөөн-Сибиринин күрүненин культура болгаш уран чүүл академиязынын доозукчузу. Бурят Республиканын Аныяктар болгаш спорт комитетинин штаттан дашкаар ажилдакчызынга, Москва хоорайга Күрүне Думазынын чанында Аныяктар парламентизинин кезжүгүнүн ийи чыл ажилдаан. ТР-де ИХЯ-нын чанында Хөй-ниити чөвүленин культура талазы-биле ажилчын бөлүктүн кезжигүну.

Каң-Хүлер Валерьевич Саая — А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизин 2006 чылда «Тыва национал хөгжүм — бызаанчы талазы-биле башкы-хөгжүмчү» эртемниг дооскан. 2007 чылдан бээр национал оркестринин хөгжүмчүзү, ыраажы. Өвүнү ишти Ольга Саая, оглу Чайыр — ийиги классчы.

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында).
Эдуард Хертек (Социал четки Фейсбук дамчыштыр): «Экин, чалаттырган артистеривиске кел чыдар байырлал таварыштыр изиг байыр! Эмчи кижилер. Ынчалза-даа культура адырында болуп турар чүүлдерни сонугарал чоруур мен. Амгы үеде аныяк ыраажылар-нын ырларынын чогаадып алган сөстөрүн, аялгаларын сонугарал, хынал турар бе? Бир кол айтырым — ыры бижидеринин талазы-биле үн режиссеру деп мергелдир кижилер Тывада бар бе? Чүге мындыг айтырым салып тур сен дээрге, чамдык тыва ырларны кижилер дыңнап шыдавас-тыр, утказынын-даа, аялганынын-даа шынары кошкак».

Аңгырак Ховалыг: «Дыка шын айтырым номчукчу көдүрүп турар-дыр. Тыва дылы, оң келир үези, хөгжүм, аялга чогаалы дээш сагыш аарып чоруур кижилер дээрзи билдингир-дир. Сөөлгү чылдарда аныяктар ортузунда непертээн ырларын сестери, оң аялгалары кандыг байдалда дээрзин дың-

накчы кижилер бүрүзү бодунуу-биле үнелелди берип турары чугаажок. Өгбелеривис арттырып кааны өңүзү — уранчыг чараш аялгалары-высты, бойдустан сөңзүн чечен дылывысты ажыглап, ырларны чогаадылынар. Ынчангаш Тыва Республиканын Культура яамызынга хамааржыр тускай комиссияны тургузары чугула. Оң кезжигүн-неринге Эдуард Мюжот, Сергей Бадыраа дээн билдингир чогаалчылар, композиторларны, «Хөндөк», «Агым», «Анай-Хаак» студиялары-нын удуртукчуларын хаара тудуп, сайгарылганы кылырын үе негеп келген деп бодаар мен».

Андрей Монгуш: «Мен чаа ырыны бижип алган болзумза, ону улуг кижилерге көргүзүп, оларнын арга-сүмезин албан алыр мен. Чамдык ырларны дыңнап олурар, кижилер чалданы бээр, чижээлээрге... дашкаларны долдурунар, чаштар үнү чаңгыланзын...», «...эртен оглун шериг чоруур, эзирик мен бөгүн, авай...» дээн ышкыш эпчок кыгыгырларлыг ырларны оон-даа уламчылап болур.

Игорь Көшкендей: «Келир салгалывыска чараш, уттундурбас кандыг ырыны, шүлүктү, аялганы, чогаалды арттырып каары амгы бо салгалдан хамааржыр. Хөгжүмнүн аянажылгазы бойдус-биле доңнашкан харылзаалыг болур ужур-луг деп бодаар мен. Чараш бойдус чурумалывысты, ие-черивиске ынакшылывысты, аваларга, ынак кызынга мөгейгичи уран-чечен тыва дылывыс, уян-чараш аялгалары-выс-биле дамчыдар арга каш янзы. Өгбелеривис биске ол өңүнү арттырып каан-дыр. Ону чүгле шын ажыглап билир болза эки».

Аңгырак Ховалыг: «Үн режиссерунга хамаарыштыр чугула айтырымны номчукчу көдүрүп турары шын. Бистиң Тывада тускай эртемниг кижилер чок болганындан концерттер үезинде күүседикчилерин үннери дең эвезин: бирээзини — өткүт, арыг, тода, өскезини — дунук, ынаар ыракта дээрзин эскерип болур. Оң хараазы-биле ук күүселде чедимче чок болур. Ынчангаш амгы үеде чугула херек мергелдирдин бирээзи ол-дур деп аныяктарга сүмелексээр ийик мен.

Тыва национал оркестринин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын база бир кол угланышыкыны — дириг хөгжүмнү аныяктар ортузунга сайзырадыр. Делегейде ады-сураа алган «Хүн-Хүртү», «Ят-Ха» бөлүктөр тыва уран чүүл-дүн эртинези — хөөмей-сыгытты колдуунда-ла даштыкы чурттарда непередип, бараалгадып турар болгай. Тывада хөөмей-сыгыттын мөгейикчилеринге ол «сүүзүн» четпейн турар. Ынчангаш кожуннарда хөй санныг көрүкчүлөргө, аныяктарга, келир салгалга эки күзээшкннер-биле «Хөгжүмчү» деп төлөвилелди боттандырып эгелзенивис ол».

Алдыннай Бады-Хоо (Кызыл хоорай): «Национал оркестрлер мөөрейлеринге киржир дээш кая-кая четкен силер?»

Аңгырак Ховалыг: «Национал оркестр тургустунгандан бээр бо чылын 10 чылын демдеглээр. Ол үениң дургузунда янзы-бүрү фес-

тивальдар, шуулганнар киржир дээш делегейин кайы-даа чуртта-рынга бистиң хөөмейжилеривис, бөлүктөривис четкен. Американың Каттышкан Штаттары, Европа, Азия чурттары дээш санаар болза, энде-рик. Ынчалза-даа долу состав-биле үнүүшкүннер үнери биске саң-хөө талазы-биле бергедээшкннерни тургузуп турар. Ынчангаш чалал турар тала акшаландырышкын айты-рыын хүлээнип алыр болза, чалал-гаже чоруп болурун ам дугуржуп турар апарган бис».

Тайгана Ооржак (Кызыл хоорай): «Силеринин уран таланты-нарнын мөгейикчизи мен. Чараш чүүлдүн суртаалчылары силерге байырлалдар-биле чаагай күзээш-кннерни йөрээдим. Тыва национал оркестринин өске чоннарнын нацио-нал оркестрлеринден онзагай ылгалы чүдөл?»

Андрей Монгуш: «Бистиң оркестринин хөгжүмчүлери чүгле ойнаар эвес, шупту ырлар-биле онзагай. Тыва национал хөгжүм херекселдеринин аңгы-аңгы хевир-лери-биле эң-не байлак. Сыгыт-хөөмейивисти оркестринин үдел-гези-биле хөгжүмчүлөр шупту бадыра бээр деп чүве өске чоннар-нын национал оркестринде чок. Ди-рижерувус Аяна Монгуш хөгжүмчү бүрүзүнге күүселдениң эгезинде, ортан үезинде, азы төңүзү чоок-шулаарга «хостуг ойналганы» — им-провизация кылырын бергенинде, аялганы чараштаары-биле кижилер бүрүзүнге чогаадыкчы дилээшкн төрүттүнер. Ынчан дыка кайгам-чык чараш чүүл, чем болза, оң сүүзүн кириер холуксаазы, дыңна-лып келир. Өске оркестрлер нота-да канчаар бижиттинген, хажык чокка ону күүседип ойнаар. Өске чоннарнын оркестринден онзагай ылгалывыс ол».

Аңгырак Ховалыг: «Ус-шевер Алдар Дамдын өгбелерин кылып чораны-биле хөгжүм херекселдерин катал кылып эгелзени оркестринин сайзыралынга улуг ужур-дузалыг болган. Оң мурнунда тыва хөгжүм херекселдерин шуугайлар-дан, демир-дес ажыглап кылып арга-дуржулга турган. Хөгжүм херекселеринин чигине хөөнү чидип бар чытканы — эрткен үевис-тир. Ам моолдар безин бистиң хөгжүм херекселдерин көргөш, магадаар апарган, оларда ону завод, фабрикаларда калбаа-биле бүдүрүп турар болгай».

Урана Николаевна Ондар (биология эртемнеринин доктору, эртемден): «Генетика талазы-биле эртемден болганымда, «дорт харылзааның» киржикчилеринден ол айтырымнын харызын сонугарал тур мен. Кижинин аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү, уран таланты-даа ук-салгалдан дыка хамааржыр, силер-нин ук-төөгүнөрдө, ада-өгбөнөрдө кандыгыл? Өг-бүлөнеринин «терээн» тургузуп, чыып турар силер бе?»

Андрей Монгуш: «Авам, ачам кайызы-даа ырлар, уран талантылыг улус. Дөрт аңгы — Адыг-Түлүш, Кыргыз, Ондар, Монгуш ханнар мээң дамырларымда агып, мага-бодумда сингенинде чонумга аян тудуп чоруур хөөмейжи болганым-даа чадавас. Ук-төөгүмнү авам, ачам чыып чоруур деп билер мен».

Игорь Көшкендей: «Мээң ачам

база ук-төөгүвүстү чыып алган кижилер. Бистиң угувустан алыр болза, ачам Монгуш, авам Ондар уктуг. Ачам ырлар, баяннаар, хөгжүмчү кижилер. Ырлар чыып бижир дептерлиг, ында кайы шагнын ырлары шупту бар. Ол ырларны хензиг чажым-дан дыңнап өскөн болгаш, менде сиңиккен деп болур. Улуг оглумну хөөмейлеп өөрөң деп өөрөтпээндээ мен, ындындан, угундан деп чүве ол ыйнаан, хөөмейлээр, сыгыттыр-дыр. Мөөрейлерге кириш-кеш, шаңналдыг черлерни ээлеп турарынга ада-иези өөрүүр-дүр бис.

Каң-Хүлер Саая: «Мөңгүн-Тайга кожунун Кызыл-Хая чурт-тук мен. Угум колтарар болза, улуг өгбөвис Саая Бюрбээ композитор ол. Чогум сааялар ук-төөгүзүнге хамаарыштыр ном белеткеп турар деп дыңнаан мен. Бистиң дирижерувус Аяна Монгуш база Саая кижилер ол. Бодум таламдан «терек» тургуза-рын бодавайн чораан-дыр мен, ам ол солун ажылды эгелеп көрейн».

Али Күжүгет (Социал четки «ВКонтакте» дамчыштыр): «Өг-бүлөңер болгаш хөгжүмден өске чүнүн дугайында бодаар-дыр силер? Ол бодалдарыңарны бижип турар силер бе?»

Каң-Хүлер Саая: «Тыва дылы-высты арыг, чараш кылыр канчап арттырып алырыл деп айтырым мени дүвүредип чоруур. «Мээң де-душкамга юбилейинде дариттээр подарогум кайыл?» — деп тыва-лаарга чүү деп харылаарын аай-ын тыппас. Тываның күдээзи, америк Куирк Шон социал хөгжүлдө департаментизинге чеде бергеш: «Өг-бүлөм кезжигүннеринин дугайында шынзыдылга бижидип алыр дээш келдим. Ону силер бижир силер бе?» — деп айтырарга, «Ый? Справка бе? Состав семьи бе?» — деп удур айтырган дээр!»

Игорь Көшкендей: «Тыва чери-вис, бойдус чурумалывыс дугайында сагыш-сеткилден аарып чоруур мен. Ону чер-чурт дугайында ырлар дамчыштыр чонумга чедирип чоруурумну дыңнакчылар билер боор».

Андрей Монгуш: «Ажыл-амы-дыралывыс чон-биле сырый хол-баалыг. Ынчангаш көргенивисти, билгенивисти, дыңнаавысты ак саа-зын дамчыштыр бижип, ырыны, шүлүктү чепсек кылгаш, игиливис кирижин тырттышаан чоннун са-гыш-сеткилин ажыдып, «эмнеп» чо-руурувус ол».

Артур Монгуш (Барыын-Хемчик кожун): «Адалар шуулганынга эр кижинин хажыдып болбас дүрүмнеринден тургустунган кодексти хүлээп алган болгай. Оң кайы кезээ силерге эң-не чогул?»

Андрей Монгуш: «Мен ону эки номчуп танышкан кижилер мен. Өгбелеринин чагыын дээди даңгырак кылдыр хүлээп, ону шынгээдип чор деп чагаанын дыка чүүлдүзү-нер кижилер чордум. Оларнын мерген угаады хажыдып болбас дүрүм ол-дур деп аныяк-өскөңгө база катал чагыксадым».

Каң-Хүлер Саая: «Ында сээң ажыл-херээңден чүгле сени эвес, сээң чонунуң база үнелээр апар деп чагыг бар. Шынап-ла, кижилер кая-даа чорааш, бир дугаарында мен тыва мен деп чүвени меде-реп билип чоруур болза эки. Сээң кыл-

Андрей Алдын-оол Монгуш — 1997 чылда чүүл училищезинин тыва жум салбырын дооскан, даган, хөөмей башкы «Хову-Аксы-1991» эстрады мөөрейинге «Көчүлөңнүн сонугаралы» кай шаңналды чаалап алган. «Хөөмей» Бүгү-делегей поэзияларынын 1995 чыл чергенин, 1998 чылда II генин лауреады. 2007 чылда «Тыва Республиканын алыг артизи», 2008 чылда «Тываның Улустун хөөмейжис» аттарга төлөтүп болган. Өвүнү ишти Виктория Лерьева — национал оркестринин хөгжүмчүзү, Түмөн — 11 классчы, а танчыг Авырал — 7 ой

Игорь Михайлович Көшкендей — «Тыва Республиканың алдарлыг ажилчысы», «Тываның Улустун хөөмейжиси» аттар эдилекчиси. Национал хөгжүмчү хөөмей талазы-биле түрүктү эртемниг башкы. Өвүнү ишти Айдысмаа Көшкендей — «Сонар» ансамблинин ыраажы оолдары Айгор биле Чоо — ада-иезинин чоргаары

ган ажил-ижинден, чон арзы-арттырган изинден кандыг кы-бо дээрзин өске кижилер, чон үнелелди бээр дээрзин үч ки деп бодаар мен. Чижээлээр, Россиянын кайы-даа регион-азы даштыкы чурттарга чор тыва чоннун эң-не чараш эр-ти — сыгыт-хөөмейни таныштыры-руурувустан тыва эр кижинин бүдүжүн өске чоннар билип, та-ап турар деп бодаар мен».

Дөрт харылзаавыс үези Интернет дамчыштыр байыр чиршикнинин дыңнадылар кы-биле келген. Назар Куулар, лык Монгуш, Сергей Ондар оон-даа өске харылзаажы номчукчуларывыска четтир-висти илередип, оларнын чы-күзээшкннерин артистерге чытканывысты дыңнаттывыс.

Айлаң МОНГУШ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫН тырган чуруктары.

Шамиль СЕДЕН-ООЛ:

«ТЫВА – МЭЭН ЧОРГААРАЛЫМ»

Тываның чогадыкчы мер-
ежилдиг кижилеринин ара-
мында онзагай черлерни ээлеп
турар өг-бүлелер эвээш эвес.
Азырынча аразында Марьям
Амазанованың өг-бүлөзи
аа бар. Марьям Алексеевна
адынун төрзэн татар дылын-
ын аңгыда орус-тыва дыл-
ы-даа дылга бижир, Ты-
ваның чонунун ынак арти-
стеринин бирээзи чораан.
Он оглу Шамиль Седен-оол
ССРЭ-ниң кинематогра-
фистер эвилелиниң кижигүнү,
аралыг кинооператор. Ол
стиң аравыска чурттап чо-
ан болза, бо чылын 65 хар-
ар турган.

вет үеде «Найырал» кино-
нга уран-чечен фильм эге-
ниң бетинде 10-15 минутаның
журналдары болур турганын
азылыг улус сактыр боор.
Сибирь киностудиязының
ору Шамиль Седен-оол» деп
документалдыг киноларны
өргөш, ынчан дыка магадаар
алга орган көрүкчүлөр база
аразында сымаранчып,
дааштыг апарып, тыва фа-
ы катап-катап номчуур. Ол
рналдарда хөй кезини Тыва
да болуру улус-чонну улам
ыр. Ак-Довурак хоорайда
даг-дүгү» комбинадының
ры — тыва даг болбаазы-
зының үндөзилекчилери-
айында, малчын турлаглар-
умалдары, тыва спортчулар
уран чүүлдүн тергиннери-
айында Ш.Ю.Седен-оолдун
ры хөйүнү сонуургалын
п турган. Ылаңгыя Тыва-
ас-чараш бойдус чурумал-
леринин дугайында, бойдус
лының дугайында тырттыр-
ументалдыг ажилдары бис-
ээн черивисти бүгү чуртка
ыдарынга улуг рольду ой-
ыштыкы чурттарның чуртта-
безин Шамиль Седен-оол-
а дугайында чурумалдарын
ир апарган турган дээр-
зылдың телестудиязының
ны болуп күш-ажылчы
н эгелзэн аныяк оол мер-
иң тергини апарганының
лы-дыр. А ооң хөй санныг
дары — янзы-бүрү фести-
ның болгаш мөөрейлерниң
нтызы, лауреады аттары
салым-чаянныг кижиге чо-
көргүзүп турар. «Чингиз
деп кинозу 2000 чылдың
Лос-Анджелеске «Оскар»
ның кордакчызы беш эң
лдарның аразынча кирген.
ылыг кинооператорнун
на Шамильевна Седен-оол
а төрүттүнгөш, найысылал
ывыста ажилдап-чурттап чо-
ну редакцияже чалааш, со-
а айтырларымны салдым.
Кайгамчык салым-чаян-
киниң уруу болур аас-ке-
болган-дыр силер, Анна.
ның дугайында чугаалап
рем — дээримге, ооң ка-
ның оду чайнаш дээн соон-
ы-биле хүлүмзүрбүшаан,
эгеледи.

Улутузу сагымас-тыр мен,
урган болгаш, ынчалза-даа
черимден эгелеп чугаалап
Ачам чылдың 8-9 айын
сургакчылаашкыга эртти-
ган, ооң бажыңга турары
Ажылыңга дыка ынак тур-

ган. Сөөлүндө улгадып келгеш-даа
эскерип турарымга, ачам кинодан
өске чүге-даа ынак эвес турган-дыр
ийин. Бүгү угаан-сагыжы-ла ында
чораан деп бодаар мен.

— Кырган-аваңар Марьям Ра-
мазанова, кырган-ачаңар Юрий
Седен-оол дугайында хөйүнү би-
лир силер бе?

— Седен-оол кырган-ачай
дугайында хөйүнү билбес мен. Ол
Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-
жикчизи чораан. Дайындан дириг
ээп чанып келген. Ол хайгыылчы
кеззэнге дайылдажып чораан бол-

ийин. Мергежили режиссер чораан.
40 чылдарның төнчүзүндө тыва
театрга ол ажилдап чедип келген.
Ачамның дуңмазы Степа Забродин
турган. Дыка чассыг. Ол хиреде
дыка угаанныг, дендин чурттунар.
Ындыг салым-чаянныг оолдарлыг
болган кижиге кырган-авам.

— Шамиль Седен-оол чажын-
дан-на кинога ынак чораан бе?

— Ачам Москвага төрүттүнген.
Марьям Алексеевна ынчан театр
училищезинге өөренип турган. Се-
ден-оол кырган-ачай — Тывадан
Москваже өөренип чоруткан баш-

каан турганын дыка эки сактыр-дыр
мен.

— Аваңар бар бе, чүнү канчап
турарыл?

— Авам Галина Георгиевна Во-
логдага башкы институту дооскаш,
Тывага эң баштай Тожу кожуунга
башкылаан, оон Кызылдың 15 ду-
гаар школазынга немец дыл баш-
кылап эгелзеш, бөгүнге чедир ында
ажылдап турар. Ачамны Москвага,
Иркутскиге, Калинин облазынга-даа
ажылдаарынча чалап, бажың-бал-
гатты сүмелзэрге-даа, ол Тывадан
өскээр чоруксавас турган. Тываның
байлак, каас бойдузу, ус-шевер, са-
лым-чаянныг чону хей-аът кирип
чорааны ол.

— Ачаңарның эң улуг ажил-
дарының бирээзи Эрги-Шагаан-
Арыг, Эрги-Чаа-Хөл суг адаанче
кирип турарының үезинде тырт-
тырган кинозун телевидениеден
көргөн мен, ол ояар караамда
артып калган. Ол ажилының ду-
гайында чүнү билер силер?

— «Зона затопления» деп до-
кументалдыг кинозун 1988 чыл-
да тырттырып турган. Ачам ынчан
Чөөн-Сибирь студиязынга ажилдап
турган. Өске ажилдарын ол боду
чааскаан тырттыргаш, белеткээш,
чорудуп турган болза, ынчан Иркут-
скиден тускай бөлүк чедип келген.
Улуг машинага хамык аппаратура-
зын чүдүргөш, чорупканнар. Ол
ажылын дыка дүргөн тырттырган.
Кырган-авам Марьям Рамазанова
база үлүүн кириген деп билер мен.
Чугаалажышкыннарны чорудуп,
интервьюларны-даа ол берген дээр
чораан. Ачам черле шоолуг чүве
ыттавас кижиге, ол удаада сугну ба-
дырыптарга хөөрлөр үрелип, кижиге
көжээлдер суг даанче кирип турга-
нын, аарыг-аржык өөскүп үнеринден
коргуп, оран-делегейниң килеңей
бээринден сестип турганын кан-
чаар-даа чажырага, кижилерниң
каратарындан эскертинип турарын
олар чугаалажып турганын сактыр
мен. Документалдыг киноже кири-
бейн барган, үзе кезип каапкан
кадрлар база хөй дээрзин даап бо-
даары берге эвес, үениң байдалы
ыңдыг турган.

— «Чингиз блюз» деп кинону
тырттырып турганын сактып көрү-
ңерем.

— 1994 чылда Америкадан ре-
жиссер Рока Белич Тывага бир
дугаар кыжын чедип келген. Ачам

бүгү назынында оолдуг болуксап
чораан, ынчалза-даа чаңгыс уруу
мен болган мен. «Бодунуң төрүп
каан оглумга ышкаш дузалаар мен»
— деп аазааш, шынап-ла, дузалаш-
кан. Бодунуң тырттырганы шупту
киноларын уштуп эккеп көргүскөн.
«Чингиз блюзту» кады көрүп орган
болзувусса, кайы сюжетти ачам,
кайызын Рока тырттырганын бир-
ден бирээ чокка айтып бээр ийик
мен. Ачам дыка хөй ажилдарындан
үзүндүлери кескеш, аңаа берген
кижиге. Рока дыка кезжээ, ажилгыр
кижиге болган. Ооң өгбелери Ро-
каның ачызында Югославиядан
АКШ-че көшкен, ында бут кырында
туруп алыр аргалыг болган. Рока
орус дылга чугаалап билер. 1996-
1997 чылдарны өттүр ачам-биле
ажылдаан. Ол ажилының түңнелин
Оскар шаңгалынча депшидип тур-
ганын-даа ачам көрүп четтикпзэн,
1997 чылдың алды айда ол орук
озал-ондаанга таварышкаш, чок
болган. Рока ачамның хөөрүнге
барган.

— Силерни Америкага четкен
деп дыңнаан мен...

— 1995 чылдың декабрь 25-те
океанны кештим. Ынаар чедер
аргалыг болганым үн режиссеру
Леман-Майкл Ди Джорджтың ачы-
зында болган. Калифорния штаттың
Сан-Францискодан эгелзеш Мек-
сикага чедир бүгү солун черлерни
ынчан көөр аас-кежиктиг болдум.
Эгезинде Пен Полдун бажыңыга
турдум. Оон ооң ынак уруу Энниниң
чаныңга чурттап турдум. Конгар-
оол Ондар биле Пен Пол концерт
үндүрүп, чогадыкчы кезжээлери
эртирип турган. Кайгамчык солун
үе-дир ийин, харын.

— Аңаа артып каап, ажилдаар-
чурттаар бодал бажыңарга кир-
беди бе?

— Чок. Өңүктөрим артып каа-
рын сүмелеп турган. Мода болгаш
дизайн институтунга-даа чыл дур-
гузунда өөрөндим. Чечек-үнүштер
чараштыр каастап тарыыр дизайн
агентилели ажилды сүмелеп тур-
ду. А мен Тывамче чанып кел-
дим. Аалым мында. Ийи кызым
бар, авам бар. Ачам, кырган-авам,
кырган-ачаларымның, Степа Забро-
динниң хөөрлерин канчап кааптар
мен. Оларны доктаамал ажаал хай-
гаарап турар-ла болгай бис. Бодум
биче сайгарлыкчы чорук кылып эге-
лзеш, ам садыгжыгаштыг мен.

Анна Седен-оол-биле сагыш хандыр чугаалаштывыс. Эң-не
чоок, ынак кижилеринин дугайында ол күзөлдү-биле хөөрөп бер-
ди. Анна база ачазы ышкаш кинематография институтунга (ВГИК)
өөренип турган кижиге болду. Морис Торез аттыг даштыкы дылдар
институтунга-даа өөренип турган. Немец дылды эки билер. По-
литэкономия, философияга дыка сонуургалдыг. ВГИК-ке өөренип
тургаш, ачазы кино оператору дээрзин өөрүндөн чажырып турган.
Бир катап семинарга ачазының тырттырганы «Черлик хову» («Ди-
кое поле») ажылы көстүп кээрге, ооң фамилиязындан билип каап-
каннар. Шамиль Седен-оолдун ажылын аажок сонуургаан. Чаа-ла
школа дооскаш, Анна Седен-оол Германия база четкеш келген.
Немец дылдың курстарын дооскан. Дорей дээр немец эжинге тура-
скаадып, уруун (Даша) ооң ады-биле адап алган. Дорей Седен-оол
Франция чорааш, чурулга мөөрейинге душ бооп таварышкаш, аңаа
киришкеш, тилекчи болуп, кубокту чаалап алгаш, келген. Анна
боду база «Чуруурунга дыка ынак мен» дээр чорду. Даша ам ТНТ-
де операторлап ажилдап турар. А Машазы юрист болган.

Амыдырал аайы-биле чогадыкчы мергежили-биле ажилда-
вайн чоруурунга Анна Седен-оол хомудаксап чоруур. Ынчалза-даа
сөөлү үеде уруу чогадыкчы ажилче кирип, Седен-оолдарның
ажыл-херзэн уламчылаарын күзеп, бодап турар апарганынга ол
өөрүп чоруур. Өгбениң ажил-херзэн ажы-төлү, салгалдары улам-
чылавайн канчаар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Чурукту архивтен алган.

Кызылдың телестудиязының директору В.В. Журавлев
биле Ш.Ю.Седен-оол ажилчын сургакчылаашкында.

гаш ыңдыг боор, шупту чүүлдери
чажыт арткан. Тверь (Калинин)
хоорайга ол чурттап чораан, ынчал-
за-даа 2-3 чыл болгаш-ла, Тывага
ылап-ла кээр турган. Ол келгеш
авам-ачамның бажыңыга кээр.
Кырган-авай Марьям Алексеев-
на-биле аразында эң-найыралдыг,
өг-бүлелери-биле эдержип арткан-
нар. Ол 81 харлап чорааш, 2001
чылда чок болган. Сөөлү чыл-
дарында Тываже чанып келген.
Өөнүң ишти Майя Павловна биле
оглу Олег турган деп билер мен.
Седен-оол кырган-ачай чок апарган
соонда, ол-ла чылын Олег 41-ле
харлыг тургаш, чок болган. Авазы
Майя Павловна-биле харылзаавыс
үзүлгени харааданчыг, ам та кай-
да. Олегтиң ажы-төлү бар деп база
билбес бис.

Седен-оол кырган-ачай дыка
угаанныг, эрес, кажар кижиге деп
дыңнаан мен. Дайын соонда дыка
хөй фронтчуларны бичии-ле чыл-
дагаан тыпкаш, шиидип чорудуп
турган чүве-дир. Оон безин дириг
арткан. Седен-оол кырган-ачай ду-
гайында билерим-не бо. Мени За-
бродин кырган-ачай өстүрген-дир

тайгы сургуулдарның бирээзи. Ону
хоругдалче чорудуптарга, театр
училищезинден үндүртүптеринден
корткаш, харылзашпас деп дугу-
рушкан хире чораан. Оглу Шамиль
бичизинден-не чурук тырттырар
аппарат холдан салбас турган дээр.
Театр актрисазы Кызылга келгеш,
режиссер Забродин-биле чурттай
берген. Ава-ачазының бажыңын-
дан үргүлчү режиссерлар, артис-
тер, журналистер, чогаалчылар
үзүлбес. Оларның аразынга өскөн
оол чогадыкчы мергежил шилип
алганында элдепсинер чүве чок деп
бодаар мен.

— Силер кажан төрүттүнген
силер, ачаңар ынчан чүнү кан-
чап турганыл, Анна?

— 1969 чылда төрүттүнген мен.
Ачам Москвага кинематография
институдунга (ВГИК) оператор фа-
культетинге өөренип турган. Доо-
зупкаш, Кызылче чанып келген.
Институт мурнунда ол телестудия-
га ажилдап турган. Телевидениеге
бичии тургаш-ла барып турдум,
ачам чогуу чүнү канчап турганын-
даа эки билбес мен, ооң ажилдаар
өрээлинге мээң улуг чуруумну азып

Дараазында тускай үндүрүлгө дугайында

Чер ажыл-
агыйындаТыванын
бүдүрүлгезиКызыл —
найысылалТуризм
талазында**ШЫН**Тускай
үндүрүлгө2013 чылдың
МАРТ 26,
вторник
садар өртөз хостуг

e-mail: shyn@yandex.ru; shyn@yandex.ru;

НИИТЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

**“Тыва болгаш
сайгарлыкчы чорук”**деп тускай угланышкынныг айтырыгларны
чырыдар, ынчангаш сайгарлыкчыларны болгаш
реклама берикчилерин идепкейлиг киржиринче
чалап тур бис.**ДИЗАЙН ВЕКТОР**
МАСТЕРСКАЯ

КЫЗЫЛ Калинина 23

БИЗНЕС ИНКУБАТОР офис №2
тел. 8923-269-07-60**СТЕНДИЛЕР ВЫВЕСКАЛАР
ТАБЛИЧКАЛАР**ЧАГЫГ
ААЙЫ БИЛЕ:ХУНДУЛУГ БИЖИКТЕР
ГРАМОТА
ЛИСТОВКА
ФИРМЕННЫЕ БЛАНКИ
ВИЗИТКА**«КЕЖИКТИГ»**
баш таарар черШагаа айы-биле ба-
йыр чедирбишаан, си-
лерни арга-дуржулгалыг
мастерлер чалап тур.
ТВЦ «Гаруда», 3-кү каът.Бай-Хаак суурда чагыр-
га бажыңының чанында
садыг кылырынга таарым-
чалыг тудугну садып тур
мен. Өнчү ээзи.Харылзакыр телефону:
8-923-261-8002.**УЧЕБНЫЙ ЦЕНТР
СЕЛЬХОЗТЕХНИКУМА**оказывает услуги по ремонту легковых авто-
мобилей: развал-схождение, шиномонтаж,
ремонт подвески, ремонт двигателя, мелкий
ремонт лакокрасочного покрытия. Заключаем
договора с организациями на ТО и ремонт ав-
томобилей по безналичному расчету.Обращаться ул. Дружба 2 «а»
учебные мастерские тел. 8 913 344 1135.Заводка белен бүдүрүп
каан бамперлер, ка-
поттар, эжиктер база
оон-даа өске чүүлдер,
кузовтуң артык кезек-
терин чиик өртек-биле
чагыдып ап болур.
Харылзакыр телефону:
8-923-277-77-17

Байыр чедирбишкни

Бистиң хундүлүг ачавыс, кырган-ача-
выс **Роман Сагаанович БАДЫ** февраль
25-те 60 харлаар. Ачавыстың төрүт-
түнгөн хунун таварыштыр изиг байырны
чедирбишаан, бүгүдөгө экини күзедивис!
Ачавыс 1977 чылдан эгелеп мал эмчилеп
ажылдап эгелээн. Амгы үеде Чеди-Хөл
кожуунда улуг мал эмчизинде 20 чыл
ажыг ажылдап чоруур. Хөй-хөй шаңнал-
макталдарның эдилекчизи, 1995 чылда
«Тываның алдарлыг ажылдакчызы» деп
атка төлөпиг болганынга уруглары өөрүп
чоруур бис. Ачавыс бистерни, 4 ажы-төлүн, эртем-били
чедиреринге үлүүн кириштирип чоруур. Чеди-Херел
Мөңгүн-Тайгада ажылдап-чурттап чоруур. Дээди эртемниг
Шолбан-оол аспирантура дооскан, көдээ ажыл-агый эрте
ниң кандидады, эртем ажылын камгалап алган. Кызыл хоор
да ажылдап-чурттап чоруур. Шончалай Томск хоорайның э
университетин бо чылын доозар. Хеймер кызы Диана — Ха
Аксы школазының 9 класстың эки өөреникчизи. Ынчанг
ачавыстың төрүттүнгөн хунун таварыштыр бо одуругла
бараалгаттывыс:

Авыралдыг Бурганывыс ачызында
Ай, Хүн чыраан өлчөйлиг бо өртемчөйде
Аккыр халат кедип алгаш, кыш-чай дивейн,
Арат-чоннуң малын эмнеп чордун, ачай.
Амыдырал өлчөй-кежи сени кагбаан,
Алдар-хүндү сеңээ дүжүп, доктаады-даа.
Алдан арттың бедиин хараан эзир болуп,
Ам-даа үр чыл чурттап-ла көр, ынак ачай!
Уруглары: Чеди-Херел, Шолбан-оол, Шончалай
Диана, Яна, өөнүң ишти Татьяна Биченек

Февраль 23 таварыштыр ынак кырган-ачаларывыс: О
Бегзиевич, Орлан Бегзиевич, Вячеслав Дадар-ооло
Сергей Оскурович, Роян Бичел-оолович, Марат Эрес-о
ович база хөй-ле санныг даайларывыс: Айдыс (Миросла
Артыш (Айдын), Аяс, Меңги, Чылгычыга байыр чедирип
бис! Каң дег кадыкшылды, быжыг турушту күзедивис!
Кызылда уйнуктары, 3-кү класстың өөреникчиле
Селенгииш биле Доржуд

«ТЕНГРИ» ателье:

— национал хеп даараарының талазы-биле чагыг
хүлээп ап турар;
— организациялар-биле кады ажылдап турар бис
(тускай хеп, орун-дөжек херекселдери);
— национал торгу;
— дааранылганың немелде кылыглары;
— резин 100м — 50 руб;
— өөктер — 0,50 көптен 4 руб. чедир.
Адреси: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 104,
тел. 8 (39422) 5-64-95.

«Шын»
солун тара-
дыкчыларны
чалап тур.
Тел.:
2-17-09

АРЫГЛАНЫР СААЗЫН

Садып алыкчыларны
харылзакыр телефону:
8-923-268-91-5**ШЫН**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.РЕДАКЦИОННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09,
реклама килдизи — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77,
тел/факс (394-22) 2-17-94.Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 4 ама.Тираж 9000. Чагыг 23. Номериң парлагаче дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
ООО ИПП «Журналист»-ке парлаан. (г. Абакан, ул. Советская, д. 71).
Солунда парламенттин материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.